

III. A Tito-korszak Jugoszláviája, 1944–1947

Impériumváltás és a magyarellenesség megtorlások

Miközben a Lakatos-kormány a Bácska megtartása érdekében a szerb véderő létrehozását fontolgatta, és kapcsolatfelvétel céljából újabb küldöttet indított Mihailović főhadiszállására,¹ a jugoszláv partizánok 1944. október elején a szovjet hadsereggel együtt a Bánát területére léptek. Ide a Szerémségből irányították át a 8. Vajdasági Brigád egységeit, amelyek már október 1-jén bevonultak Fehértemplomba (Bela Crkva), másodikán már Versecen voltak (Vršac). Október 16-án ideköltözött a főparancsnoksággal maga Tito is, aki nem sokkal azelőtt Moszkvában megkötötte Sztálinnal a jugoszláv és a szovjet hadsereg közötti megállapodást a Jugoszlávia területén folyó hadműveletekre vonatkozóan. Ennek értelmében Tito megkapta a kért tankhadosztályt, a szovjetek garantálták, hogy a hadműveletek után elhagyják Jugoszlávia területét, és elismerték, hogy ott-tartózkodásuk ideje alatt is a jugoszláv szervek gyakorolják a közigazgatá-

¹ Bolla Lajos belgrádi magyar konzul 1944. október 3-ai jelentésében a következőket írta erről: „Nemrég egy kiküldöttünk (katonai személy) megkísérelte, hogy eljusson Mihailović főhadiszállásra. Ez éppen abban az időben történt, amikor Tito bandái sikeres rajtaütést mértek Mihailovićnak a Ravna Gora hegységben lévő főhadiszállására. Kiküldöttünk elmondta nekem, hogy a támadás következtében, amellet, hogy nem érte el a kívánt célt, éjjel 35 km utat kellett megtennie a hegyek között, úttalan erdőségekben, részben gyalog. Ráadásul Gornji Milanovac mellett egy faluban igen veszedelmes helyzetbe került, amennyiben Mihailović emberei vele szemben fenyegetőleg kezdtek fellépni, így csak az ő, valamint az őt követő Mihailović-tiszt erélyes fellépése folytán tudta útját tovább folytatni. Elmondta továbbá, hogy útközben 7 kommunista fogolynak az ő szeme láttára vágták el a torkát.” A konzul végül javasolta, hogy tekintettel a körülményekre, ne forszírozzák a továbbiakban a közvetlen kapcsolatfelvételt Mihailovićyal. MOL K-63. Küm. pol. 1944-16-119.

si funkciókat.² A legfelső parancsnok, Tito innen, Versecről irányította a főváros, Belgrád felszabadítását, és ennek a számukra rendkívül fontos hadműveletnek a részeként rendelte el október 17-én a katonai közigazgatás bevezetését a Bánát, a Bácska, valamint Baranya területén, tehát valamennyi Magyarországhoz visszakerült területen (a Horvátországhoz csatolt Muraköz és Muravidék kivételével). A katonai közigazgatás bevezetését Tito a következőkkel indokolta: „Azok a rendkívüli körülmények, amelyek között e területek a megszállás idején éltek, valamint annak szükségessége, hogy minél gyorsabban és teljesebben hárítsunk el minden olyan szerencsétlenséget, amelyet a megszállók és az ide telepített idegen elemek okoztak népünknek, valamint a gazdaság teljes mobilizálása a népfelszabadító háború minél sikeresebb folytatása érdekében megköveteli, hogy kezdetben minden hatalom a hadsereg kezében legyen.”³ A katonai közigazgatás élére kinevezett Ivan Rukovina vezérőrnagy már nyíltan így fogalmazott: a katonai közigazgatás bevezetésére „a nemzeti jövő és e területek délszláv jellegének megőrzése” miatt van szükség. A szláv lakosságnak pedig kötelessége – folytatódik Rukovina október 22-ei felhívása –, hogy „segítse a nemzeti jövő szempontjából szükséges intézkedések bevezetését”.⁴ Kilátásba helyezte, hogy a szabotázsakciókat a legkeményebben megtorolják. Rukovina közvetlenül Titónak volt alárendelve. A partizánok hatalomátvétele után katonai közigazgatás bevezetésére ezenkívül csak Koszovóban került sor egy fegyveres lázadást követően.

A Vajdasági Népfelszabadító Egységfront lapjában, a *Slobodna Vojvodina*-ban Nikola Petrović, a JKP Tartományi Bizottságának tagja a délszláv közvélemény jelentős részének hangulatát is tükrözve már egyenesen „történelmi határozatnak” nevezte a katonai közigazgatás bevezetését, majd így folytatta: „A német és a magyar hódító hordákat ugyan szétvertük, illetve nyugat felé vetettük, de az általuk széthintett mérges gyomot még nem irtottuk ki gyökeresen. (...) Az idegen elemek tűz- és százezrei – akiket azokra a területekre telepítettek, ahol elődeink irtották ki az erdőket, csapolták le a mocsarakat, megteremtve a civilizált élethez szükséges feltételeket – még mindig lövöldöznek a sötétből harcosainkra, s az orosz katonákra, és mindent megtesznek, hogy megakadályozzák a helyzet normalizáló-

² A. Sajti Enikő: Tito, 267.

³ Josip Broz Tito: Sabrana djela. Tom 24. Beograd, 1984. 96–97.

⁴ MV AZ PK KPJ za Vojvodinu. br. 18 815.

dását, arra készülve, hogy ebben a számunkra nehéz helyzetben a kellő pillanatban ismét hátunkba döfjék a kést. (...) A nép érzi, hogy szükség volt erre a határozott lépésre, s hogy szükség van olyan energikus lépésekre, amelyek biztosítják a Bánát, a Bácska és Baranya jugoszláv jellegét.”⁵

A közigazgatás bevezetését tehát több tényező is motiválta: elsőként talán az, hogy ezeken a területeken, akárcsak Koszovóban, igen gyengék voltak az új hatalom pozíciói, s a katonai közigazgatás militáns körülményei biztosítékot jelentettek, hogy radikálisan leblokkolják a magyar közigazgatás restaurációjának még a minimális lehetőségét is. Erre, tegyük mindjárt hozzá, az adott pillanatban egyáltalán nem volt lehetőség. Sőt! A Délvidék vonatkozásában, mint látni fogjuk, még az esetleges etnikai elvű határkorrekciót sem vetették fel Budapesten. Fontos szempont volt Titóék részéről annak megakadályozása is, nehogy a szövetséges hatalmak, különösen az Anglia nyomására megkötött Tito-Subasić-egyezmény örve alatt ezek a területek a londoni kormány, illetve a királtság híveinek gyűjtőhelyévé váljanak.⁶

A jugoszláv katonai közigazgatás szigorú katonai kontroll alatt engedélyezte a néphatalmi szervek működését, de egyes magyarok, németek és románok lakta községekben szláv vezetésű rendőrség – korabeli kifejezéssel: népi őrseg – felállítását sürgették, miközben kifejezetten megtiltották a kisebbségeknek a népi bizottságok megalakítását. Tilos volt a kisebbségek bármiféle utazása, mozgása, sőt nyelvhasználat is. Óbecsén a kényszermunkára kirendelt németeknek és magyaroknak a könnyebb ellenőrizhetőség miatt a jobb karjukon fehér karszalagot kellett viselniük.

A jugoszláv katonai közigazgatás bevezetésére, bár más ideológiai zászló alatt, de lényegében ugyanolyan okok miatt került sor, mint 1941-ben a magyar katonai közigazgatás bevezetésére: nemzeti (dél-szláv nemzeti) alapon kétségtelenné tenni a terület hovatartozását, és megkérdőjelezhetetlenül kézben tartani a hatalmi, igazgatási ágak mindegyikét. Már Tito rendeletében is megfogalmazódott, hogy a terület lényegében érintetlen gazdasági potenciálját a háborús erőfeszítések szolgálatába állítják. Ezt a szempontot azonban a hatalom új birtokosai alárendelték az etnikai-politikai szempontoknak akkor,

⁵ *Slobodna Vojvodina* (reprint kiadás), 1944. okt. 28.

⁶ *Ranko Končar: Vojna purava za Banat, Bačku i Baranju 1944/1945. Zbornik radova sa naučnog skupa Narodna vlast u Vojvodini 1941–1945.* Novi Sad, 1986. 7–38.

amikor a terület mezőgazdasághoz értő német és magyar lakosságát táborokba zárták, kitelepítették, és például Macedóniából és egyéb távoli helyekről kellett idénymunkásokat toborozni.

A katonai közigazgatás két igazgatási területre oszlott, a bánátira és a bácskai-baranyaira, amelyek területi és helyi parancsnokságokra oszlottak. A Bánátot és a Bácskát négy katonai körzetre osztották, Baranya egy katonai közigazgatási körzetet alkotott. A Bánátban Nagybecskerek, Nagyikinda (Velika Kikinda), Pancsova (Pančevo) és Versec (Vršac) voltak a centrumok, a Bácskában Újvidék, Szabadka, Zombor és Óbecse. A végrehajtó hatalom, így az igazságszolgáltatás is hét osztály között oszlott meg: az adminisztratív, a jogi, a statisztikai és a személyi kérdések például az általános osztályhoz tartoztak, a katonai közigazgatási osztály pedig a mozgósítással, a munkaszolgálattal és a munkatáborokkal foglalkozott. Külön osztályt képezett a jogi, bírói osztály, a gazdasági, a közlekedési, az egészségügyi és végül a közművelődési osztály.⁷ A német és a magyar kisebbség új államhatalommal szembeni lojalitását *eleve* megkérdőjelezték. A németeket, Európa egyéb országaihoz hasonlóan, *nyilvánosan is kollektíve* felelőssé tették a háború időszakában történetekért, a magyarok ugyan a hivatalos szónoklatokban („nem felelhet minden magyar Szálasi és Horthy bűneiért”) ennél árnyaltabb minősítést kaptak, de az első hónapokban velük szemben is a „*mindenért visszafizetünk*” bosszúja és a kollektív felelősségre vonás dominált.

Hivatalosan 1944. november 18-án rendelték el a németek internálását és teljes vagyonuk elkobzását. A rendelet a „csángó-magyarokra”, azaz a telepésekre is vonatkozott. A Vajdaságban 40 internálótáborot állítottak fel, ahol ma ismert adatok szerint 140 ezer németet zsúfoltak össze. Ezek szinte kizárólag nők, gyermekek és öregek voltak, mert a férfiakat vagy besorozták, vagy önként beléptek az SS-be, s a lakosság egy része még a német csapatokkal elhagyta szülőföldjét. Két nappal később, tehát november 20-án megkezdődött a magyarok internálása is, illetve november 18-án elrendelték a 16 és 50

⁷ A katonai közigazgatásra l. Ranko Končar már idézett munkáján kívül Ruža Cvejić: Uloga KPJ u organizovanju i radu Vojne uprave za Banat, Bačku i Baranju. *Istraživanja*, 1. Novi Sad, 1971. 245–255.; Aleksandar Kasaš: Ekonomske mere Vojne uprave za Banat, Bačku i Baranju 1944/1945. *Zbornik Matice srpske za istoriju*. br. 27. Novi Sad, 1983. 173–183.; Nada Lazić: Baranja 1941–1945. Slovoški Brod, 1979. 252–259.; A. Sajti Enikő: Délvidék 1941–1944, 243–248.; Jelena Popov: Razlozi uvođenja vojne uprave na području Banata, Bačke i Baranje 1944. *Zbornik za istoriju Matice srpske*. 55. 1997. 87–109.

év közötti magyar férfiak munkaszolgálatra történő behívását. Az internált magyarok számát szinte lehetetlen megállapítani, a rendelkezésre álló szakirodalom még csak megközelítő adatokat sem hoz. Egyéni sorsukról azonban az 1990-es évek óta, főleg a visszaemlékezések jóvoltából, már meglehetősen sokat tudunk. Emberileg megálázva, kiszolgáltatottan, elsősorban a mezőgazdaságban és a fakitermelésben dolgoztatták őket, pedig nem vettek részt a szerbek elleni atrocitásokban. Azokat ugyanis kivégezték, vagy mint a sajkási Csurog (Čurug), Zsablya (Žabalj) és Mozsor (Mošorin) magyar lakosságát – a helyi szláv lakosság külön kérésére, arra hivatkozva, hogy közülük valóban sokan részt vettek az 1942-es razziában – kollektíve kitelepítették. A csurogi magyarok internálását és kitelepítését⁸ a háborús bűnöket vizsgáló vajdasági bizottság rendelte el 1945. január 23-án, tehát már azután, hogy Ivan Rukovina elrendelte az ártatlannak minősülő internált magyarok szabadon bocsátását. Az indoklás az volt, hogy Csurog egész felnőtt magyar lakossága „közvetve vagy közvetlenül” részt vett az 1942-es véres eseményekben. Mint az erről szóló határozat indoklásában olvashatjuk, a kitelepítésre azért van szükség, hogy „biztosítsuk a községben az élet normális menetét és igazságosan büntessük meg, akik a megszállás idején részt vettek a bántalmazásokban”. A *Slobodna Vojvodina*-ban 1945. január 26-án ennek kapcsán megjelent közlemény külön hangsúlyozta, hogy a kitelepítettek ugyan magyarok, de nem mint magyarok ellen hozták ezt az intézkedést, hanem olyanokat kívánnak büntetni, akik „gaztetteikkel bűnöket követtek el”. Hasonló sorsra jutott

⁸ A megtorlásokra újabban l. *Matuska Márton*: A megtorlás napjai. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1991; *Miért? Zakaj?* Lendavski zvezki, Lendvai füzetek 16. Szerk. *Silvija Kulčar, Mira Unger, dr. Bence Lajos, Göncz László*. Lendva-Lendava, 1998; *Forró Lajos*: Jelöletlen tömegsírok Magyarokanizsán, Martonoson és Adorjánon. Szeged, 1995; *Mészáros Sándor*: Holttá nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum I. Újvidék, 1991; *Cseres Tibor*: Vértósszú a Bácskában. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1991; *Teleki Béla*: Becse történetéből. Becse, 1995; *A Sajtí Enikő*: Magyarok a Vajdaságban 1944 őszén. In: *Nemzettudat, jugoszlavizmus, magyarság*. Szeged, 1991. 123–131.; *Cirkli Zsuzsa*: Bácskai golgota. Tótfalu, 1998; *Papp Imre*: Ez a mi Kálváriánk. Újvidék, 1999; *Szloboda János*: Zentán történt 44-ben. Újvidék, 1997; *Teleki Júlia*: Keresem az apám sírját. Visszatekintés a múltba. Újvidék, 1999; *Mészáros Sándor*: Holttá nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum 1944–1945. II. Bánság, Szerémség, Baranya, Muravidék. H. n., é. n.; *Mojzes Antal*: Halottak napja Bajmokon. Cnefa Kiadó, Bajnok, 1994. Korábban hasonló jellegű írások csak az USA-ban vagy Nyugat-Európában jelenhettek meg. L. *Elemer Homonnay*: Atrocities Committed by Tito's Communist Partisans in Occupied Southern-Hungary. Cleveland (Ohio), 1957.

Mozsor mind az 550 magyar lakosa, de az egész Tisza menti Sajkásvidék szinte egész magyarsága is. Legtöbbjüket a járeki (Bački Jarak), majd a szépligeti (Gajdobra) és a dunabökenyi (Bukin, Mladenovo) internálótáborba vitték. A legszörnyűbb helyzet a járeki táborban uralkodott, ahol a különféle járványos betegségek és az ellátás gyengesége miatt igen magas volt a halálozási arány. A táborban legalább 3000 német internált halt meg, köztük mintegy 400 gyermek. A csurogi, a zsablyai és a mozsori felnőtt magyar férfiakat gyalog hajtották Járekig, a gyermekek és asszonyok vonaton és kocsin követték őket. A járeki táborban 1945 tavaszán 3632 magyart őriztek.⁹ A haláltáborként elhíresült járeki lágert 1945 júniusában szüntették meg, ekkor érkeztek az első szláv telepések az egykor szinte tisztán németek lakta községbe.

A legrtragikusabbak a délvidéki magyarok impériumváltás utáni történetében a válogatás nélküli kivégzések, a tömeggyilkosságok, a „még hidegebb napok”,¹⁰ amelyeket nemhogy hivatalos kivizsgálás nem követett, de politikailag elrendelt több évtizedes hallgatás övezett. A kérdés historiográfiája önmagában is érdekes lenne, már csak azért is, mert tipikus példája annak, hogyan eufemizálja egy hatalom saját bűneit. Mi ezúttal ennek csak azt a részét kíséreljük meg rekonstruálni, hogy milyen forrásokból, átvételekből terjedtek el az áldozatok számáról szóló *becslések*, illetve az ezzel kapcsolatos kutatásoknak eddig mit sikerült kiderítenie. Előjáróban azonban szeretnénk néhány megjegyzést tenni. A rendszer előtörténetét, legitimációját képező ellenállás és polgárháború eleve magában hordta a *terror* – *ellenterror* pszichológiáját, ami korántsem volt idegen a Balkán jó részén társadalomilag is elfogadott bosszútól. Az új hatalom és személy szerint Tito is a partizánmozgalom megerősödése érdekében rá is játszott a „minél rosszabb, annál jobb” elvére. Számos korabeli írása tanúsítja, hogy a szerbek elleni terrort, bárhol történt is, úgy te-

⁹ Mészáros Sándor: A járeki haláltábor. In: S nem törődtek vele, a holnap mit öröl... Források a Délvidék történetéhez 3. Hatodik Síp Alapítvány. Szerk. Csorba Béla. Budapest, 1999. 204. 1944 decemberében Zentáról az orosz parancsnokság 800 magyar férfit „10 napra” a bajai híd helyreállítására vitt el. Istorijski arhiv Senta. F. 109.-6.-G.N.O.–1945. 6. k.

¹⁰ A magyar történetírásban, közgondolkodásban a kifejezés Cseres Tibor *Hideg napok* című megrázó erejű regénye nyomán terjedt el. A „hideg napok” az 1942. januári magyar katonaság és csendőrség által elkövetett tömeges gyilkosságokra, a razziára utal, amikor a Duna jegébe vágott lécekbe lőtték a szerbeket és zsidókat. A „még hidegebb napok” arra történő utalás, hogy a partizánok több magyart lőttek le bosszúból, mint amennyit a magyarok a razzia alkalmából.

kintette, hogy az az ő kezükre játszik, amit ki kell használni a mozgalom érdekében. Az új hatalmi elitet az a nem lebecsülendő érzés is összetartotta, hogy „megszenvettek” a hatalomért, és nekik is, mint mindenkinek, aki az új rendszerért szenvedett (de csakis nekik), joguk van a bosszúra, és áldozataikért kárpótlás jár. A kollaboráns, az áruló, a fasiszta fogalma nem jogi, hanem bármeddig kiterjeszthető politikai kategória volt. Ez a felfogás nemzetközileg erkölcsi-politikai megerősítést kapott a szövetségesek részéről a háborús bűnösök felelősségre vonásában.

Külpolitikailag tehát nem voltak a kivizsgálást, szembenézést kényszerítő tényezők, mint 1942 januárjában Magyarország esetében. A belpolitikai konszolidációs igények pedig csak annyira voltak elegendők, hogy a magyarokkal szemben elkövetett bűnöket „apró politikai hibának” minősítsék, amelyet felül lehet bírálni, ki lehet javítani, és amely csupán egy „politikai ballépés” a fiatal, új rendszer részéről.

Politikai, hatalmi szempontból az új rendszernek, úgy véljük, racionális okok miatt nem lett volna szüksége a hivatalos és a népi bosszú ilyen méretű szabadjárára engedésére. Mégis megtették, bár arra igyekeztek vigyázni, hogy a megtorlás ne váljon destabilizáló tényezővé. Maga Tito is rideg politikai szempontok szerint kezelte a megtorlások kérdését: azok *nem egy-egy nemzet, nemzetiség* ellen irányultak, hanem *mindenki ellen*, aki a győztesek filozófiája szerint kollaboráns volt, és megítélése szerint veszélyezteti az új rendszer társadalmi-politikai berendezkedését. A „jók” és „rosszak” közé *ideológiai, politikai* választóvonalat húztak, és mindenkit felelősségre vontak, hogy „miért nem volt az erdőben”.

Ez azonban legfeljebb csak elfedte, de nem változtatta meg a számonkérés etnikai mozgatórugóit. 1944 őszén, 1945 elején Tito szinte mesterien játszott a megtorlás és a rendszer talpkövének tartott „testvériség – egység” húrjain. Amikor például a britek az érvényes megállapodásoknak megfelelően átadták a jugoszláv hadseregnek a Bleiburnnál magukat megadó domobránokat (horvát sorkatonákat), usztasákat és egyéb horvát menekülteket, több tízezer hadifoglyot és polgári személyt végeztek ki. A hivatalos, Tito által aláírt parancs szerint hadifogolyként kellett volna őket kezelni, küldönce útján azonban Tito a kivégzésükre adott utasítást. Hasonló megtorlásokra került sor Kočevski Rog mellett a szlovén sorkatonasággal és menekülő civilekkel szemben, Koszovóról nem is szólva.

A katonai közigazgatás eleve magában hordozta a büntetőfunkciót. Mielőtt Tito Versecre érkezett, parancsot adott Peko Dapčevićnak,

az 1. hadsereg parancsnokának, hogy küldjön oda egy „megbízható” brigádot, hogy „megtisztítsa Versecet a sváb lakosságtól”.¹¹

A megtorlásokat döntően az OZNA (Odeljenje za zaštitu naroda – Népvédelmi osztály)¹² állambiztonsági csapatai hajtották végre, de részt vettek benne reguláris partizánegységek is, számos esetben pedig a helyi lakosság egyénileg is leszámolt ellenségeivel. A megtorlásokat alapvetően tehát az új hatalmi-katonai szervek hajtották végre, de annak méreteihez, kontrollálatlan eszkalációjához paradox módon éppen ennek a hatalomnak a kialakulatlansága, gyökértelensége is hozzájárult. Ma már tudjuk, hogy a délvidéki kivégzésekről tudomása volt Titónak is – az internálásokat, kitelepítéseket pedig maguk a katonai közigazgatási szervek rendelték el. Az OZNA tiszogatóakcióira a főparancsnokság adott felhatalmazást, a csurogiak és szablyaiak megbüntetésére a visszaemlékezők szerint maga Tito adott engedélyt, amikor küldöttük ez ügyben felkereste őt. A megtorlás méretei miatt azonban Tito nemzetközi felháborodástól tartott, ezért magához rendelte a JKP Tartományi Bizottságának vezetőit, Žarko Atanacković titkárt és Isa Jovanović szervezőtitkárt. Ez utóbbi visszaemlékezése szerint a Štari (Tito szűk, magas rangú politikai körökben használt neve – Öreg) azért volt dühös, mert nemzetközi bonyodalmaktól tartott; Jovanović azt állítja, mit sem tudtak a megtorlásról. Mintegy öngazolásként írja: „Ezt egyes parancsnokok követték el, főként a helybeliek, de gyakran az aktivisták kezdeményezésére. Ezekről a kilengésekről nem volt tudomása a katonai közigazgatásnak sem...”¹³ 1945 májusában egy állami bizottságot hoztak létre a Vajdaságban elkövetett „igazságtalanságok” kivizsgálására, a bizottság munkájára vonatkozó források azonban mindmáig nem kerültek elő – már ha egyáltalán elkezdte munkáját a bizottság.

A szakirodalom hosszú évekig kénytelen volt a „szájhagyomány” útján terjedő becslésekre hagyatkozni – mígnem Kis-Jugoszláviában megkezdődött a visszaemlékezések összegyűjtése, és beindultak a le-

¹¹ A. Sajti Enikő: Tito, 272–274.; Tito u Vršacu. Pripremio za štampu. Milovan Đelbdžić. Vršac, 1984. XIX.

¹² Az OZNA-t még 1943 szeptemberében hozták létre a Legfelső Parancsnokság keretei között. Célja eredetileg az volt, hogy hírszerző szolgálatot építsen ki a kémek és az ötödik hadoszlop felderítése és megbüntetése érdekében. Vezetője Aleksandar Ranković volt. Ez a szervezet volt az UDB (Állambiztonsági Igazgatóság) elődje.

¹³ Isa Jovanović: U službi revolucije. Novi Sad, 1987. 198–199.

véltári kutatások. Ez utóbbiak szinte kizárólag a vajdasági, illetve a magyarországi levéltárak anyagát ölelték fel ez idáig, a belgrádi levéltárak anyagai jórészt mindmáig ismeretlenek, a katonai levéltár forrásainak feltárása épphogy csak megkezdődött. Másrészt tisztában kell lennünk azzal is, hogy egy kezdetben „partizánmódszerrel” dolgozó, előtörténettel nem rendelkező közigazgatás legkisebb gondja is nagyobb volt annál, semhogy saját atrocitásait írásban rögzítse. Ezért nem biztos, hogy a katonai levéltár anyagai közelebb visznek majd bennünket az áldozatok pontos számához, ez véleményünk szerint a helytörténeti kutatások nyomán történhet meg. A szakirodalomban, publicisztikában eddig óriási eltéréseket mutató adattal találkozhatunk, egyesek 5 ezerre, mások 40 ezerre teszik a halálos áldozatok számát.

A háborús bűnök megállapító korabeli bizottság (Komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomogača) 1945 novemberéig összeállított jegyzékében 899 háborús bűnös vajdasági magyar neve szerepel. A ma ismert adatok szerint a korabeli törvényekhez illeszkedő *bíróági eljárás* útján ennél jóval többet, mintegy 5 ezer magyar nemzetiségűt ítéltek el háborús bűnökért, többségüket azonban kényszermunkára és börtönre.¹⁴ Külön listát készített igen sok helyen a kivégzettekről az OZNA. Az ítéleteket formális tárgyalás nélkül, „bemondás” vagy éppen megtalált nyilas párti listák alapján hozták, illetve azért, mert valaki ténylegesen vagy feltételezetten részt vett a razziában. Sokakat azért végeztek ki, mert a Magyar Megújulás Pártjának voltak a tagjai, vagy azért, mert a magyar hatalom éveiben közhivatalt viselt, esetleg tanítóként magyar nemzeti érzésre tanította diákjait, leventeoktató volt stb. A fennmaradt OZNA-listák azt bizonyítják, hogy a tömeges kivégzéseket főleg 1944. október végén és novemberben hajtották végre.

A jugoszláviai történetírás által eddig feltárt írásos források alapján, elsősorban a vajdasági OZNA által készített *A likvidált háborús bűnösök nyilvántartási könyve 1944/45* címet viselő lista, valamint az egyes helyi népi bizottságok által kivégzettek neveit tartalmazó feljegyzések alapján ma annyi állítható biztosan, hogy a Bácskában és a Bánátban 5 ezer magyart végeztek ki 1944. október–november-

¹⁴ A háborús bűnökként kivégzett magyarok számát *Mészáros Sándor* kutatásai alapján közli *Matuska Márton*: *A megtorlás napjai*, 373. *Aleksandar Kasaš* már többször idézett művében állítja, hogy a háborús bűnökért bíróság elé állított magyarok száma 5000 volt. I. m. 203.

ben. Ezekben a számokban eleve nincsenek benne a baranyai, a muravidéki, a muraközi halottak, illetve a háborús bűnökért a jugoszláv népbíróóságok által hozott halálos ítéletek. Az ötezres szám tehát az e kétféle lista alapján rekonstruálható áldozatok neveit tartalmazza, és csak azokat, akiket az OZNA végzett ki. A megtorlásokkal foglalkozó jugoszláviai magyar szakmunkák és főleg a publicisztika gyakran idézi Mészáros Sándor néhány éve elhunyt történész beszélgetését Svetozar Kostić Čapóval, az OZNA akkori vajdasági tartományi vezetőjével, aki úgy gondolta, hogy ezek a belügyi csapatok mintegy 20 ezer magyart végeztek ki.¹⁵

A Délvidéket elfoglaló partizánok kegyetlenkedéseiről szóló első híreket lényegében az eseményekkel párhuzamosan, 1944. augusztus végén jutatták el Budapestre, még a Lakatos-kormány idején, és a már felbomlóban lévő délvidéki, pontosabban muraközi magyar csendőrségtől, illetve Nagy Iván országgyűlési képviselőtől származtak.

Nagy Iván a csáktornyai (Muraköz) Lajkó Rózsi 1944. augusztus 7-én kelt levelét juttatta el a minisztériumba, amelyben az asszony Doroslón (Bácska) élő testvérével tudatta apjuk halálhírét. A megrendítő levél szerint 1944. július 23-án éjjel a partizánok összeszedtek 68 embert, ebből 6 szerb, 9 dalmát, a többi magyar volt; „ebből tízet a község előtt összekötözték, és kijelentették, hogy ezeket haditörvényeknek elé viszik, a többi fiataalt meg puska alá, harcba”. Mivel a keresett férfiak egy részét nem találták otthon, az asszonyokat fenyegették meg, köztük e levél íróját is, ha legközelebb sem lesznek otthon, őket viszik el kivégzésre. Az összeszedett férfiakat kihajtották a falu szélére, egy mocsaras részhez, ott „dalolni kellett nekik, és ütötték, szurkálták, fejbe lövöldözték őket, és a bozótban összekötve benne hagyták, még pedig éltek, akkor meg úgy fulladtak meg (...) több halott nem volt, csak ezek az öregebb emberek, de nem tudjuk, miért kellett így csinálni. Kedves öcsém, mi árvák vagyunk, nekünk jó apánk nincs, a gyász a szívünkön...”¹⁶

A csendőrség központi nyomozó parancsnoksága ugyanerről az eseményekről számolt be augusztus 19-ei jelentésében. Csáktornya-

¹⁵ Ezeket a forrásokat Aleksandar Kasaš újvidéki történész tárta fel, és ennek alapján közölte az áldozatok nevét is. *Aleksandar Kasaš*: i. m. 160–178.

¹⁶ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1944-R-25 965. Az erős tájszólással és helyesírási hibákkal megírt levelet mai köznyelvi szöveggé írtuk át. Az eredeti szövegből csak ízelítőül: „és danuni kölöt nekik és ütötte szurkáták fejbe lövöldösztek és a bosszutba össze kötözve bele hanták még pedig éltek...”

ra szerintük egy 50 fős partizánosztog tört be, összeszedtek 53 jobb módú magyart, és elvitték lovaikat és mezőgazdasági felszereléseiket. A rokonok közülük a községtől néhány kilométerre lévő erdőben 37 áldozat holttestét találták meg.¹⁷

A debreceni Ideiglenes Kormány már megalakulása után néhány héttel biztosan tudott az atrocitásokról, az általunk ismert legkorábbi ilyen tartalmú jelentés 1945. január 16-án készült Debrecenben, és a partizánok által megalakított Petőfi brigáddal foglalkozik. Ezekben az 1945/46-os forrásokban jelennek meg az áldozatok számáról szóló első *becslések* is, amelyek különféle csatornákon keresztül aztán rögzültek a magyar közgondolkodásban. A jelentés névtelen írójára a Bácskából szökött át, és mint írja, a „magyarok sorsa a megszállás első heteiben kényszermunka (1883–1929-ig született férfiak, sőt nők is tömegesen), a súlyosabb esetekben nagyarányú lemészároltatás (ld. a vonatkozó jelentést), esetleg az anyagi (kiraboltatás) és erkölcsi tönkretétel (magyar nők megbecstelenítése) volt”.¹⁸ Július végén már megérkezett a külügyminisztériumba a partizánok által kivégzett, illetve fogva tartott katolikus papok névsora is. A lista 22 nevet tartalmazott, közülük 13-ról már ekkor biztosan tudták, hogy megölték őket, köztük a már említett Dupp Bálint csurogi plébánost, Virág István horgosi apátplébánost, Szabó Dénes tótfalui, Varga Lajos moholi, Petrányi Ferenc óbecsei, Plank Ferenc ósziváci, Köves István mozsori, Berger Antal tavankúti, dr. Takács Ferenc péterrévei plébánosokat, valamint P. Körösztső Krisztoztom újvidéki ferences házfőnököt, és még egy névtelen Ferenc-rendi atyát.¹⁹ Minden valószínűség szerint ezek a nevek is Mindszenty József hercegprímáson keresztül jutottak el a kormányhoz, csakúgy mint az atrocitásokról készített, délvidéki menekültek által készített feljegyzés is, amit a bíboros 1946. július 17-én juttatott el Gyöngyösi János külügyminiszterhez.²⁰ A feljegyzést délvidéki magyarok készítették, kö-

¹⁷ Uo.

¹⁸ MOL A nemzeti kormány miniszterelnökségének iratai. 1944/1945-1949. XIX-A-1-j-XXIII-112-1945. 21. d. Sajnos a jelzett melléklet nem volt az iratok között.

¹⁹ MOL Külügyminisztérium Békeelőkészítő osztály iratai XIX-J-1-a-IV-109-40178/Bé-1945. 55. d. A későbbi kutatások kiderítették, hogy az ismeretlen ferences atyát Kovács Kristófnak hívták, Weinert Péter palánkai plébános az internálótáborban halt meg, Varga Endre tóbai (Toba) plébános pedig még kihallgatásakor hunyt el. *Matuska Márton*: Vajdaság mártír papjai. In: *S nem törődtek vele, a holnap mit örül...* 219–221.

²⁰ MOL XIX-J-1-a-IV-109-1981/Bé.-1946. 55. d.

zülük az egyik az újvidéki internálótáborból szökött meg. A magyar történetírásban közismert, hogy Mindszenty drámai hangú pásztorlevélben ítélte el 1945. október 15-én a szlovákiai magyarság kitelepítését – a jugoszláviai magyarság helyzetére vonatkozóan elégségesnek tartotta a kormány informálását a hozzá eljuttatott hírekről. A feljegyzés ismeretlen készítői 50–60 ezerre becsülték az áldozatok számát. Külön is megemlítették a táborok közül a járekit, ahol naponta szerintük 80 ember halt meg. Ők már a kalocsai egyházmegye 16 pap áldozatáról írnak. Egy, a külügyminisztériumban béke-előkészítés céljából még 1945. október 16-án készített feljegyzés pedig 40 ezerre teszi az áldozatok számát, egy másik, 1946. október 20-án Nagy Ferenc miniszterelnök számára készített feljegyzés pedig 30–35 ezerre. Horváth József Bácskából Szegedre menekült ügyvéd 1946 februárjában ugyancsak Gyöngyösihez eljuttatott levelében mintegy 30 ezer áldozatról ír, míg a miniszterelnökség béke-előkészítő osztályán 1945. november végén készített irat készítője szerint „állítólag” 20 ezer volt a magyar áldozatok száma. A miniszterelnökség kisebbségi osztálya által a béke-előkészítés céljából 1949 őszén Jugoszláviáról készített egyik anyagban ez a megfogalmazás szerepel: „Leellenőrizhetetlen hírek szerint a Vajdaságban cca 40 000 körül jár a kivégzett magyarok száma. A jugoszláv határzár és a Jugoszláviába való utazások elé gördített szinte áthidalhatatlan nehézségek lehetetlenné teszik, hogy betekintést nyerjünk ebbe a kérdésbe.”²¹

A magyar kormányhoz különféle forrásokból eljutott, de minden esetben becsléseken alapuló számok tehát 20-tól 60 ezerig terjedtek. Magyarországon leginkább a Cseres Tibor által említett, és két katolikus plébános, Szűcs Márton és Kovács József adataira épülő szám, a 40 ezer rögzült. Mindszenty és Cseres forrásai tehát valószínűleg azonosak.

Sulyok Dezső volt kiskgazdapárti képviselő emigrációban írt visszaemlékezésében ugyan számot nem említ, de kemény szavakkal írja le a „bosszúbrigádok” mészárlásait. Grösz József kalocsai érseknek egyházmegyéje elmenekült papjai számoltak be a történekről, ő is bosszúról és az áldozatok nagy számáról írt naplójában. Illyés Gyula

²¹ MOL XIX-J-1-a-IV-104-jugoszláv-40 171/Bé-1945. 54. d., MOL XIX-J-1-a-IV-109-495/Bé-1946. 55. d.; IV-104-40 952/Bé-1945. 54. d.; IV-110-40 862/Bé-1945. 55. d., valamint MOL Miniszterelnökség Kisebbségi és nemzetiségi osztályának iratai 1945-1948. XIX-A-1-n-„Z”-3045/1946. 6. d.

1945. május 27-én azt jegyzi fel naplójába, hogy 30 ezer magyart öltek meg a Délvidéken, június 5-én pedig 40 ezerről tesz említést.²²

Ezeket a közvetlenül a kivégzések után készült becsléseket nem azért idéztük fel, mert úgy gondoljuk, közelebb visznek bennünket az áldozatok számának pontosításához, hanem azért, hogy lássuk, a magyar kormányoknak kezdettől fogva tudomása volt a megtorlás tömeges méreteiről, még akkor is, ha a hozzájuk eljutó számok feltehetően nem voltak pontosak. Ennek ellenére nincs nyoma annak, hogy a tömeges kivégzéseket bárhol is szóvá tették volna: akár a Szövetséges Ellenőrző Bizottságban, akár külön Moszkvában, netán a párizsi béketárgyalásokon, Belgrádról nem is szólva.

Rákosi Mátyás, a Magyar Kommunista Párt főtitkára, aki délvidéki, adai születésű volt, 1945-ben (utazásának pontos dátumát nem ismerjük) váratlanul felkereste Újvidéken Jovan Veselinov Žarkót, a JKP Tartományi Bizottságának titkárát. Arra kérte Veselinovot, hogy eszközöljön ki számára egy találkozót Titóval és kérjen segítséget a jugoszlávoktól a csehszlovákiai magyarok kitelepítésének ügyében. Veselinov emlékezete szerint Rákosi „őszinte volt és gondterhelt”, és így fogalmazott: a csehszlovák kommunisták „az egész magyar kisebbséggel szembeni eljárásukkal megbocsáthatatlan hibát követnek el és kést döfnek a magyar forradalom hátába”. Jugoszlávia kapcsán viszont azt hangsúlyozta, hogy „példája lehet a lenini eszmék alkalmazásának, és hogy a magyar kommunisták teljes mértékben helyeslik mindazokat az intézkedéseket, amelyeket Jugoszláviában tesznek Horthy emberei és a háborús bűnösök ellen, mivel tudják, hogy hazánkban így jártak el a szerb és a többi árulóval szemben is”.²³

Ha figyelmesen tanulmányozzuk forrásainkat, akkor tetten érhetjük azt is, hogyan jelentéktelenedik el a megtorlás kormányszinten, a miniszterelnökség kisebbségi osztályán, de különösen a külügyminisztériumban, és végül hogyan válik a partizánok vérengzése gyakorlatilag meg nem történtté a hivatalos iratokban. A folyamat végén pedig, már 1946-ban megjelenik a nemzetiségi kérdést példászerűen

²² Cseres Tibor: i. m. 242–247. Az e számításokkal kapcsolatos kritikát l. A. Sajtó Enikő: Döbbenet és hitelesség. *Magyar Napló*, III. évf. 12. sz. 1991. okt. 4. 36–38.; Sulyok Dezső: A magyar tragédia. I. r. A szerző kiadása 1945. 156–157.; Grósz érsek naplója 1944–1946. Sajtó alá rendezte: Török József. Szent István Társulat, Budapest, é. n. 56.; Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1986. 364., 366.

²³ Jovan Veselinov Žarko: Az autonóm Vajdaság születése. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1984. 147–148.

megoldó Jugoszlávia képe, amely majd egész más okok, az ún. Sztálin–Tito-összetűzés miatt és nem a nemzeti, nemzetiségi problematika miatt törik darabokra. Külön vizsgálat tárgya lehetne az is, miért nem merült fel még a legfeszültebb 1948–1954 közötti időszakban sem a magyarokkal szemben elkövetett megtorlások kérdése.

Már 1945-ben megkezdődött az 1945 előtti korszak oly fontos miniszterelnökségi osztályának, a kisebbségi és nemzetiségi osztályának az elsorvasztása annak ellenére, hogy az osztály pluszfeladatként a béke-előkészítés munkájában is részt kellett vegyen.²⁴ A korábbi fejezetekben láttuk, hogyan összpontosult minden szál a kisebbségi osztály kezében a határon túli magyarság ügyeinek vonatkozásában. Ez egyúttal azt jelentette, hogy igen alapos, sokoldalú információk birtokában formálhatták a mindenkor magyar kormányok ezzel kapcsolatos politikájukat. 1945 után, a koalíciós időkben a kérdés pártpolitikai csatározások színtere lett, s ez a kommunista befolyás alatt álló belügyminisztérium és a miniszterelnökség közötti rivalizálásban, hatásköri vitákban is kifejezésre jutott. Azzal párhuzamosan, ahogyan a határon túli magyarok ügye kormányzati szinten elvesztette jelentőségét, úgy jelentéktelenedett el a kisebbségi osztály is, és előkészítő, elemző anyagai egyre laposabbakká váltak. Pásint Ödön, az osztály vezetője keserűen jegyzi meg a párizsi békeszerződés utáni leépítések idején, 1946 júliusában egyik Nagy Ferenc miniszterelnök számára készített feljegyzésében: az osztály legjobb szakembereinek elvesztése és a leépítések következtében nem tud eleget tenni feladatának, pedig „a szomszéd államokban élő magyarság helyzetének az elmúlt időkhöz képest lényeges rosszabbra fordulása egyfelől, másfelől a nemzetiségi jogvédelem ez idő szerinti teljes hiánya, de esetleges várható beiktatása a békeszerződésekbe is igen súlyos és sürgős feladatokat jelentenek, amelyeknek elmulasztása vagy elégtelen ellátása több mint hárommillió magyar ember életére, existenciájára a leg-súlyosabb és esetleg jóvátehetetlen kihatással lehet”.²⁵

Az ügyosztály addigi, miniszterelnökhöz kötődő centrális jogköre szétforgácsolódott az egyes minisztériumok között, szinte minden minisztérium felállította saját kisebbségi ügyosztályát, végül 1947-ben az osztályt megszüntették.

²⁴ Pásint Ödön osztályvezető 1946 júniusában készített statisztikája szerint az osztály 14 előadója közül 7 főt, köztük Borsay-Bauer György délszláv előadót is B-listázták, azaz mint megbízhatatlant elbocsátották vagy áthelyezték. MOL XIX-A-1-n-„Z”-2748-1946. 5. d.

²⁵ Uo.

Amikor Magyarország 1945. január 20-án Moszkvában aláírta a fegyverszüneti megállapodást, és formailag is kezdetét vette az 1945 utáni magyar állam története, az ország szomszédaival együtt a szovjet érdekszférába került. Emiatt az ország szuverenitása – történelme során egyébként nem először – erősen korlátozott volt. Helyzete azonban annyiban nem változott, hogy nyelvi, etnikai és politikai határai között 1945 után éppen olyan diszharmonia uralkodott, mint Trianon után. Már a fegyverszüneti szerződés is előírta, hogy Magyarországnak vissza kell vonnia csapatait az 1938 előtti határokra, és érvényét veszti minden 1938 és 1941 között visszacsatolt területre vonatkozó magyar törvény és rendelet. A revízió kudarcának megítélése azonban alapvetően más volt, mint a két világháború között. A Kiszgadárt reménykedett a nyelvi és politikai határok méltányos közelítésében, amit a határtól távol élő magyar csoportok autonómiája egészített volna ki. A kommunisták és szociáldemokraták elvetették a nyelvi, etnikai revízió bármilyen formáját, de nem tulajdonítottak jelentőséget még a kollektív jogokra épülő kisebbségvédelemnek sem – a magyarság problémáját, mintegy természetes automatizmust feltételezve, a (népi) demokrácia kérdésének tartották. (Erdélyt illetően módosítottak álláspontjukon.) A politikai pártok között a béke-előkészítés során kemény vitákra került sor, elsősorban a magyar-szlovák határ kérdésében, de már kezdettől fogva egyetértettek abban, hogy felesleges és értelmetlen bármiféle területi követeléssel fellépni Jugoszláviával szemben. Még mielőtt ebben az 1946. március 6-ai pártközi értekezleten megállapodásra jutottak volna a miniszterelnökség nemzetiségi osztályán, amely – mint már jeleztük – részt vett a béke-előkészítéshez szükséges szakmai anyagok elkészítésében, már kialakult az az álláspont, hogy mivel a jugoszláviai magyarok helyzete „örvendetesen” alakul, már az előkészületek során levehető az egyeztetések napirendjéről a jugoszláviai magyarság kérdése. Annál is inkább, mivel „a potsdami konferencia által kilátásba helyezett belgrádi magyar misszió a két országot közel fogja hozni egymáshoz, hogy nemzetiségpolitikai szempontból is a legszívélyesebb relációk fognak bennünket egymáshoz fűzni”²⁶ Ennek szellemében hangolódott át a délvidéki magyarok helyzetével kapcsolatos kormányzati munka is. A *jugoszláv-magyar viszony fejlődése és eseményei 1944 ősze óta* címet viselő, a miniszterelnökség kisebbségi osztályán 1945. december 28-án készült terjedelmes tanulmányban már

²⁶ MOL XIX-A-1-n-„Z”-2252-1945. 3. d.

egyenesen ezt olvashatjuk: „1944 őszén a jugoszláv hadsereg csapatai felszabadították a Bácskát, és onnan a magyarok nagy része a kivonuló magyar csapatokkal együtt eltávozott. Bácskába azok tértek vissza, akik esztendőket töltöttek a hegyekben és erdőségekben. Ezek más mérték szerint ítélték meg a magyarokat és belátták, hogy az 1941-es események a régi magyar hadsereg túlkapásai voltak. Így igen kevés embert vontak csak felelősségre.

Az új Jugoszlávia népuralomra rendezkedett be, és a központi hatalomban a magyarság számaránya szerint képviselőt kapott. Megnyíltak a magyar iskolák is, és a magyarok olyan kedvező helyzetbe kerültek, amire gondolni sem mertek.”²⁷ Mérvadó, általános véleményként fogadták el, hogy a bácskai magyarok úgy vélik, „hogya nem a partizánok, hanem történetesen a csetnikek kerekednek felül, akkor a magyarságnak ma a Bácskában hírmondója se maradt volna”.²⁸

S ha a kivégzések miatt nem is, az internálások megszüntetéséért Gyöngyösi János külügyminiszter például szót emelt a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) jugoszláv missziójának vezetőjénél, Obrad Cicmil ezredesnél. Cicmil 1945. szeptember 17-én kereste fel hivatalában Gyöngyösit, és az Olaszországgal szembeni jugoszláv területi követelések kérdésében elfoglalt magyar álláspontról érdeklődött. Cicmil biztosította az egyenes válasz elől kitérő külügyminisztert, hogy hajlandók lesznek a kikötők használata és a tranzitforgalom kapcsán Magyarországnak a legnagyobb kedvezményt megadni, és „a jugoszláv kormány a maga részéről Magyarországot a béketárgyalásoknál és a béke előkészítésében, de azonkívül is, minden olyan kérdésben hajlandó támogatni, amely Jugoszlávia érdekeivel nem ellenkezik”. Gyöngyösi kérte, hogy a magyar hadifoglyok szabadon bocsátása mellett bocsássák szabadon „azokat a civil magyar internáltakat is, akik nem háborús bűnösök”. Cicmil erre ígéretet tett – azt azonban nem tartotta érdemesnek közölni a magyar külügyminiszterrel, hogy az internáltak ügyének felülvizsgálata már hónapokkal korábban megkezdődött.²⁹

A magyarságot ért retorziók elleni kevés tiltakozás közé tartozik a 42 jugoszláv fogságba esett székely telepese ügye is, akikről eddig úgy tudta a szakirodalom, hogy agyonlőtték őket. A Völgységi Telepesek

²⁷ MOL XIX-A-1-n-„Z”-79-1945. 3. d.

²⁸ MOL XIX-J-1-a-IV-108-71/Bé. 1946.

²⁹ MOL A Külügyminisztérium bizalmas iratai. Jugoszlávia TÜK 1945–1964. I. XIX-J-1-j-Jug-29/h-5. pol.-1945. 38. d

Központi Szövetkezete nevében Bodor György telepítési kormánybiztos fordult 1945. december 7-én a miniszterelnökhöz, hogy a székelyek bácskai menekülése során elfogott 42 hadikligeti székely férfi ügyében járjon el a jugoszláv szövetséges missziónál. Az iratok tanúsága szerint még 1946 szeptemberében sem engedték át őket Magyarországra, közülük időközben hatan meghaltak a bori rézbányában lévő internálótáborban.³⁰

A Tito marsall által aláírt 1945. január 27-ei rendelet megszüntette a katonai közigazgatást, a hatalmat a hadseregnek február 15-éig kellett átadnia a civil népi bizottságoknak. Az indoklás szerint a katonai közigazgatás, amely betöltötte feladatát, a továbbiakban „már akadályozná a forradalmi változásokat egy olyan érzékeny soknemzetiségű területen, mint a vajdasági...”

Jóval egyértelműbben fogalmazott a Vajdaságban akkor megjelenő egyetlen szerb napilap, a *Slobodna Vojvodina*: a katonai közigazgatás „alapvetően megoldotta a német kérdést a Vajdaságban, a magyar antifasiszták pedig elfogadták, hogy helyük a Tito elvtárs vezetete népfelszabadító mozgalomban van”.³¹

Az új hatalom által megkövetelt beilleszkedés fő feltételét tehát ezúttal nem államhűségnek, hanem a rendszerrel történő ideológiai-politikai azonosulásnak nevezték, bár a kettő célja megegyezett. A nemzeti kérdést alapvetően határkérdésként kezelő korszakban így vagy úgy, de minden rendszer garanciákat akart kikényszeríteni a kisebbségektől, hogy nem kifelé, az anyaország felé gravitáló erők. Nem volt ez másként most sem, ráadásul mindez a háborúban álló Európában történt, egy olyan államiságát újra visszaszanyert országban, amelyet csak nemrég kényszerítettek térdre.

Az államhűséghez vezető úton kezdetben, a háború befejezéséig egyetlen lehetőséget kínált fel Tito: a jelentkezést a Petőfi nevét viselő partizánbrigádba. A brigád, illetve a zászlóalj története az 1945 utáni évtizedekben a vajdasági magyarság rendszerlegitimációs, ki-kezdhetetlen pontjává nemesedett – s ezzel máris eleve meghamisították történetét. Históriaja ennél jóval prózaibb, bár korántsem kevésbé tanulságos. Megalakítása 1943 augusztusában az albán, az olasz, a német, a csehszlovák osztagokkal egyetemben politikai dön-

³⁰ MOL XIX-A-1-n-„Z”-1011-1945.; XIX-A-j-XXIII-10817-1946. 2. d. Cseres említett könyvében Albert Gábor hadikligeti székely visszaemlékezése nyomán azt írja, hogy a 42 székely férfit Szabadkán kivégezték. Cseres Tibor: i. m. 235–236. Ezt veszi át *Aleksandar Kasaš* is idézett munkája 175. oldalán.

³¹ *Slobodna Vojvodina*, 1945. febr. 1.

tés eredménye volt, és a partizánmozgalom összjugoszláv jellegének kidomborítását szolgálta. Megalakítására egy kis szlavóniai, horvátországi hegyi faluban, Slavonski Drenovacban került sor, és tagjait az akkor ezen a környéken harcoló különféle partizánegységekből gyűjtötték össze. A zászlóalj kb. 80 fős volt, ebből mintegy 60 volt magyar. Parancsokává Kis Ferencet, politikai biztosává Gerő Károlyt nevezték ki. A zászlóalj vezénylési nyelve a magyar volt, a partizánok sapkájukon a vörös csillag mellett egy piros-fehér-zöld nemzeti színű csíkot hordtak. Mivel az egységnek nem volt magyar zászlója, Marosy Ferenc zágrábi magyar követ jelentése szerint a horvátországi Magyar Közművelődési Közösségtől szereztek zászlót egy rajtaütés során.³² A zászlóalj abban a vonatkozásban, hogy a partizánokhoz átálló délvidéki magyarok, sőt, a magyarországi antifasiszta, németellenes erők gyűjtőhelyévé váljon, nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A nagy megtorlások idején, 1944. november elején vetődött fel egy spanyol polgárháborút megjárt magyar kommunista, Varga István részéről Bácsstopolyán, hogy a Bácskában is alakítsanak önkéntes alapon magyar partizánegységeket.³³ A toborzás főként Bácsstopolyán és Ómoravicán (Stara Moravica), az ottani magyar szegényparasztkörökben volt viszonylag eredményes – bár arra a körzet pártszervezete külön is gondot fordított, hogy csak „az osztályszempontból öntudatos” elemek léphessenek be a brigádba. Több száz munkaszolgálatra kötelezett magyar is inkább ehhez a fegyveres alakulathoz rukkolt be. Ezek a magyar egységek egyébként gyengén voltak felszerelve – bár ez nem csupán a magyar alakulatokat jellemezte ekkor. Ily módon kevés számú önkéntesből és gyakorlatilag besorozott magyarokból állt össze a Petőfi Sándor nevét viselő partizánbrigád, amely Magyarország területére lépve (a Duna-Tisza köze mellett például Pécsét és környékén) propagandafeladatokat is ellátott. Harci tevékenységet a Dráva menti ütközetek során fejtett ki – főként 1945 februárjától. Harci morálja meglehetősen csekély volt, szökések is előfordultak. A legnagyobb megpróbáltatás a szerémségi Bolmány (Bolman) melletti nagy harcokban várt a brigádra, ahol a német-magyar és a horvát hadsereg ellen vívott több hónapos harcok során több mint 30 ezer jugoszláv katona esett el, köztük a

³² MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1943-R-30 933.

³³ A Petőfi-zászlóalj és brigád történetére l. *Baki Ferenc-Vébel László*: Petőfi brigád. Újvidék, 1983; *Karolj Brindza*: Nemirna ravnica. Stara Moravica, 1968; *Törkölty István*: Akikért nem szólt a harang. Vajdasági magyar frontharcosok valómlása. Életjel, Szabadka, 2001.

Petőfi brigád számos tagjai is. A Bolmány községért folytatott harcok során erős német ellenállásba ütköztek, ahol a mintegy 1200 fős brigádnak egyetlen napon, március 6-án 50 halottja és 190 sebesültje volt. Egy, a debreceni kormány számára készített, 1945. január 16-án keltezett, a Petőfi brigádról szóló feljegyzésben (amelynek szerzője a Bácskában korábban közhivatalt betöltő, onnan menekült ember lehetett) az önkéntességről egyenesen ezt olvashatjuk: „Vagy »önként« jelentkeznek, vagy mint fasisztagyanúsak kezeltetnek a délvidéki összmagyarságra kötelező kényszermunkán.”

A brigád parancsnoka a jelentés készítőjének még az alakulat szervezésének kezdetén, Zomborban elmondta, hogy másfél hetes parancsnoksága alatt csak az elhelyezést és az élelmezést sikerült úgyahogy megoldani, „lábbelin kívül más felszerelési cikket még nem kaptak, a rendelkezésre álló 4-5 fegyvert oroszoktól cserélte pálinkáért stb.”. Nem érdektelen megemlíteni az idézett jelentés kapcsán, hogy készítője azt javasolja az Ideiglenes Kormánynak, hogy bár tisztában van azzal, a határokat az 1938-as határok mentén fogják meghúzni, egy ilyen délvidéki magyar alakulatot valamilyen módon „tisztán és kizárólag magyar népi megmozdulás alapjára” kellene helyezni, felmutatván, hogy az ottani magyar nép fegyverrel szállt szembe a fasiszmussal. Így módon, folytatódik gondolatmenete, megakadályozható lenne, hogy Titóék saját céljaikra használják fel az ottani magyarokat.³⁴ Az ötlet legalább annyira időszerűtlen volt, mint annak idején a bácskai szerbekből megalakítandó szerb véderő terve.

E munka keretei között nem feladatunk a magyar politikai és közigazgatási elit ellen, háborús bűnök címén indított perek bemutatása és részletes elemzése. Néhány megjegyzés mégis idekíváncozik.

Mint ismeretes, a nagyhatalmak közötti megállapodás teremtette meg az alapját annak, hogy a háborús bűnösöket felelősségre vonják, illetve a felelősségre vonás abban az országban történjék, ahol tetteiket elkövették. A háborús bűnösök kiadására Magyarországot már a fegyverszünet 14. pontja is kötelezte, és Jugoszlávia ennek alapján követelte elsősorban az újvidéki, sajkási megtorlások bűnöseinek kiadását, de számos magyar politikusét is. A jugoszlávok több esetben sürgették az általuk összeállított listán szereplő háborús bűnösök kiadását (ezen eredetileg Horthy és Bárdossy neve is rajta volt). Azt vetették a kormány szemére, hogy átadásuk lassan halad. Brankov kapitány például az egyik, 1945. október 25-ei megbeszélé-

³⁴ MOL XIX-A-1-j-XXIII-112-1945. 21. d.

sen, ahol főként iskolaügyeket tárgyalt meg a miniszterelnökség kisebbségi osztályával, egyenesen azt vetette a magyar kormány szeméire, hogy ebben a kérdésben „nagyon bürokratikus álláspontra helyezkednek”.³⁵

Alig ismert, hogy a magyar kormány saját békecéljai megfogalmazásakor fontolóra vette az újvidéki bűnösök perének magyarországi újratárgyalását, illetve az 1943/44 fordulóján megindított per feldolgozását külföldi propaganda céljára és könyv alakban történő megjelentetését. A per újraindításának ötletét, úgy tűnik, a *Szabad Nép*, a kommunista párt lapja vetette fel 1945. július elején azzal a céllal, hogy „az egész világ előtt megmutassuk, hogy a demokrácia Magyarországon ezzel az újvidéki üggyel nem azonosítja magát”. Az újratárgyalással a lap szerint azt is ki lehetne mutatni, hogy ez a németek és nem a magyarok ügye volt. Az ötletet az újság nyomán a kisebbségi osztály is megtárgyalta, és azzal támogatta, hogy mivel feltehetően a békekonferencián az egész ügy „az egyik legtöbbet tárgyalható propagandakérdés lesz, jobb lenne ezzel az üggyel Magyarországnak kijönnie...”³⁶ Kikérték az ügyben Ries István szociáldemokrata igazságügy-miniszter véleményét is, aki 1945. augusztus 16-án kelt válaszában támogatta a katonai per anyagának népszerű feldolgozását és kiadását, és jelezte azt is, hogy hamarosan kijelöli azt a személyt, akit ezzel a feladattal meg fog bízni. „Magyarország érdekében állónak tekintem ugyanis azt – írta a miniszterelnökhöz ezzel kapcsolatban intézett levelében –, hogy a honvédbíróság által 1943-ban lefolytatott bűnper anyagát a világ közvéleményével is megismertessük, és kimutassuk azt, hogy az Újvidéken és környékén elkövetett vérengzések megtorlása, az ország jó hírvének a világ közvéleménye előtti helyreállítása már az elmúlt kormányzatnak is célja volt, és csak az egyre növekvő német politikai befolyásnak, valamint az 1944. március 19-e után bekövetkezett kényszerhelyzetnek tudható be az, hogy a bűnösök méltó büntetésüket el nem vehették.” A per újratárgyalását azonban Ries a fegyverszüneti egyezményben vállalt kiadási kötelezettség miatt elképzelhetetlennek tartotta, mivel esetleg olyan benyomást kelthetne Jugoszláviában, „mintha Magyarország a bűnözőket a bűncselekmény elkövetésének helye szerint illetékes jugoszláv népbíróság hatásköre alól ki akarná vonni”.³⁷ Az ötlet ezzel le is került a napirendről.

³⁵ MOL XIX-A-1-n-„Z”-813/biz.-1945. 2. d.

³⁶ MOL XIX-A-1-j-XXIII/b.-5011-1945. 31. d.

³⁷ MOL XIX-A-1-j-XXIII/b-5011-1945. 31. d.

1945 májusában a jugoszláv OZNA emberei a szovjet hadsereg segítségével Budapesten 36 itt bujkáló szerbet és horvátot szedtek össze, és azonnal Belgrádba szállították őket, a Bécsben elfogott Nedić-pártiakkal együtt. Voltak köztük újságírók, a horvát követség volt alkalmazottai, kereskedők stb.

A jugoszláv belbiztonság, az OZNA emberei már 1945. március elején megjelentek a lerombolt Budapesten, és a SZEB szovjet missziója segítségével kezdték meg az általuk összeállított jegyzék alapján a magyar háborús bűnösök elfogását. Tudomásukra jutott, hogy a Balaton körül bujkál például Nagy Iván, a zágrábi magyarok hajdani vezetője, magyar országgyűlési képviselő, aki a nyilaskormány propagandaosztályán fejezte be politikai pályáját, de őt nem sikerült elfogni. Kramer Gyulát, a délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség egykori elnökét Budapesten, Korányi Elemért Esztergomban fogták el, míg Deák Leó például maga jelentkezett március 11-én az orosz katonai hatóságoknál Budapesten. Ugyancsak az OZNA fogta el Budapesten Popović L. Milan országgyűlési képviselőt, Zombori Gyula újvidéki rendőrfőkapitányt, Báthory Géza csendőr alezredest, Könyöki József újvidéki rendőrtanácsost és másokat. Feketehalmy-Czeydner Ferenc vezérezredest, Grassy Józsefet és Zöldi Mártont például az amerikaiak adták át a szovjeteknek, így kerültek Budapestre az Andrásy úti börtönbe. A SZEB jugoszláv missziójának kérése alapján a SZEB hivatalosan kérte 1946. március 16-án Nagy Ferenc miniszterelnöktől kiadásukat, miután Jugoszláviában háborús bűnösnek nyilvánították őket. Magyarországon már kimondták rájuk a halálos ítéletet, és ezután adták ki őket Jugoszláviának, ahol új eljárást indítottak ellenük. Szombathelyi Ferencet, a vezérkar volt főnökét a magyar népbíráóság ítélete (életfogytiglani fegyházbüntetés) után adták át a jugoszláv hatóságoknak Ries utasítására, 1946 júliusában, nem sokkal az után, hogy megkezdte büntetésének letöltését.³⁸

A háborús bűnös magyar politikusok, rendőrségi és polgári tisztviselők első nagy pere 1945. október 20-án kezdődött Újvidéken. Az elsőrendű vádlottak: Deák Leó volt főispán, Milan L. Popović, Kramer Gyula, Báthory Géza, Zombori Gyula, Tallián József, Könyöki József és Knézi Péter. Knézit kivéve, akit azért fogtak perbe, mert szerb vállalatok élére kinevezett biztos volt, valamennyi vádlottat halálra

³⁸ MOL XIX-A-1-j-XXIII/b-3227-1946. 73. d.; Szombathelyi Ferenc visszaemlékezése, 1945. 15.; *Györkei Jenő*: i. m. 58. Szombathelyi kiadására 1946. július 9-én került sor, másnap már Újvidéken volt.

ítélte a 3. hadsereg katonai bírósága. Az ítéleteket Zsablyán és Újvidéken hajtották végre, Könyökit és Báthoryt felakasztották, a többieket nyilvánosan kivégezték.

A háborús bűnök miatt folyó valamennyi perben a vádlottak vallo-mása és a tanúk szava volt döntő, Popovićot például kilenc napon keresztül hallgatták ki, de hasonlóan hosszúra nyúlt Deák Leó kihallgatása is. Egyikük sem ismerte el a fő vádpontban ellenük felrótt bűncselekményt, a razziában és a megtorlásban játszott aktív szerepet, a háborús bűnöket, így az ítéletet a tanúk vallomására alapozták.

A legnagyobb figyelem Jugoszláviában a Szombathelyi Ferenc és társai elleni pert kísérte, amely 1946. október 22-én kezdődött, az ítéleteket pedig október 30-án, más adatok szerint 31-én olvasták fel. Szombathelyi mellett Feketehalmy-Czeydner altábornagy Grassy József vezérőrnagy, Gaál Lajos csendőr alezredes, Zöldi Márton csendőr százados, Bajsai Ernő, bácskai főispán-helyettes, Nagy Miklós Újvidék volt polgármestere, Bajor Ferenc Újvidék városparancsnoka és Perepatics Pál egykori kereskedő, kémelhárító ült a vádlottak padján. Perüket a szerb köztársasági parlamenti választások előtt politikai célokra is felhasználták.³⁹ Szombathelyit a vád szerint azért ítélték halálra, mert mint a németekkel szövetséges magyar hadsereg vezérkari főnöke felelős volt a bevonuló magyar hadsereg által elkövetett gyilkosságokért, rablásokért, és a népfelszabadító mozgalom elfojtására létrehozta a sok halálos ítéletet hozó VKF-bíróságot (az ún. repülő bíróságot), és egyik fő szervezője volt a razziának. Szombathelyinek külön is szemére vetették, hogy a statáriális VKF-bíróságok ítéletei esetében „nem gyakorolta” kegyelmi jogait, nem kegyelmezett meg Svetozar Marković-Toza vajdasági kommunista vezetőnek sem. A per vádlója politikai okok miatt a magyar származású Gyetvai Károly volt. A vajdasági sajtó tudósítása szerint, amikor kihírdették a halálos ítéleteket, a terem hallgatósága „viharos tapsba tört ki”, és „Éljen a népbíróság, éljen az igazság, halál a háborús bűnösökre...” kiáltásokat hallatott.⁴⁰ Feketehalmyt, Grassyt, Zöldit nyilvános akasztásra, a többieket golyó általi halálra és teljes vagyonelkobzásra ítélték. Feketehalmyt november 4-én Zsablyán, a többieket Újvidéken végezték ki ugyanezen a napon. Szombathelyit a péterváradi erődben végezték ki.

³⁹ MOL Mikrofilm 12 405/4. *Slobodna Vojvodina*, 1946. okt. 24.–31.; Aleksandar Kasaš: i. m. 207.

⁴⁰ *Slobodna Vojvodina*, 1946. nov. 5.; Györkei Jenő: i. m. 58–163. Mindmáig nem tudjuk, hány halálos és egyéb ítéletet hoztak a jugoszláv népbíróságok.

Kitelepítések és a lakosságcsere terve

Ezek után furcsán hangzott, amit Tito 1945. május 17-én Eszéken mondott: „Világosan meg kell mondjam, hogy nem leszünk kegyetlenek és nem fogunk bosszút állni. A mi feladatunk, hogy legyőzzük a nehézségeket és újjáépítsük falvainkat.”⁴¹ Hasonló módon nyilatkozott 1945. november végén csehszlovák újságíróknak is, amikor a csehszlovákiai magyarok kitelepítése kapcsán érdeklődtek álláspontjáról. Miközben igazságosnak nevezte a csehszlovákiai kitelepítéseket, a jugoszláviai magyarokkal szemben tanúsított nagylelkűséget hangsúlyozta.

„A legszigorúbban jártunk el a németekkel szemben, akiket főbűnösöknek tekintünk és akik Jugoszláviában borzalmas kegyetlenkedéseket követtek el. Ezzel szemben a magyar nemzeti kisebbségekkel enyhén bántunk és nagylelkűséget tanúsítottunk irántuk. Ez nem a gyengeség jele volt, sőt éppen azért helyezkedtünk erre az álláspontra, mert mi voltunk a győztesek... az új Jugoszlávia soha nem fogja megengedni, hogy olyan kisebbségek éljenek határai között, amelyek az országot nem tekintik hazájuknak, hanem idegen földnek.”⁴² S míg az új jugoszláv állam nagy tekintélyű vezetője határozottan képviselte külföld felé a toleráns, megbocsátó hatalom képét, belföldi használatra kénytelenek voltak elismerni saját, hibává eufemizált bűneiket. Számos ezzel kapcsolatos politikusi megnyilatkozást idézhetnénk, de álljanak itt a korabeli jugoszláv hatalom Tito után legbefolyásosabb politikusának, a későbbi eretneknek és ellenfélnek, Milovan Đilasnak a szavai, amelyek a *Borba* (Harc) című befolyásos belgrádi lapban jelentek meg 1944 decemberében: „Nem véletlen, hogy mi Szlavóniában egy esztendővel ezelőtt magyar zászlóaljat állítottunk fel. Ez a körülmény példát mutat mindenkinek arra, miképpen kell a magyar kisebbségekkel szemben fellépni. Nem lehet minden magyart Szálasi és Horthy gonoszterveiért felelősségre vonni. Nem lehet és nem is felelősek. Fasiszta gonosztevők és lármázók mindig akadtak a szerbek és horvátok és a montenegróiak között is. Vajon Mihajlovics Draza csetnikjei, Pavelics usztasái, akik sok ezer szerbet és horvátot gyilkoltak meg, jobbak a magyar nyilaskezeseknél, akik szintén sok ezer szerbet és horvátot pusztítottak el? Természetesen nem. Azokat a gonosztevőket, akik a kezüket náci

⁴¹ MOL XIX-A-1-u-„Z”-2811-1946. 6. d.

⁴² Magyar Szó, 1945. nov. 22.

vérrel mocskolták be, tekintet nélkül meg kell büntetni, figyelem nélkül arra, hogy milyen nemzetiséghez tartoznak és meg is fogjuk büntetni őket. A nemzetiségi kisebbségeket a fasizmus elleni harcra kell buzdítanunk, de ugyanakkor Jugoszláviát úgy kell átalakítanunk, hogy úgy érezzék magukat, mint odahaza. Ezt másként nem érhetjük el, csak ha minden tekintetben egyenjogú polgárok lesznek, ha teljes mértékben tiszteletben tartjuk nemzeti és kulturális jogait, és gazdasági, jogi és minden szempontból úgy járunk el velük szemben, mint a többi jugoszláv állampolgárral.”⁴³

Megkezdődött tehát a büntetések törvények közé terelésének és a modus vivendi keresésének korszaka. Ez 1945 elejétől az elsősorban délvidéki magyarok ellen háborús bűnökért indított, de többségükben már nem halállal járó bírósági eljárásokat jelentette. Ezt egészítették ki a belső és külső kitelepítések, illetve a jugoszláv–magyar lakosságcsere terve.

Mielőtt ennek bemutatásához kezdenénk, szeretnénk hangsúlyozni: a magyar közigazgatás tisztviselői kara, az értelmiség és a mezőgazdasághoz, iparhoz kötődő középosztály *jóval nagyobb mértékben menekült el az 1944-es impériumváltás elől, és több magyart utasítottak ki, mint 1918-ban.*

A menekültek első nagy hullámát azok a délvidéki magyarok és németek jelentették, akik még a visszavonuló katonai egységekkel párhuzamosan, 1944 október–novemberében hagyták el az országot. Ezzel egy időben azonban megkezdődtek a jugoszláv katonai hatóságok által történő kiutasítások is. A kiutasítottak között németek és magyarok egyaránt voltak. Egy 1945. november 2-ai tárcaközi értekezletről készített külügyminisztériumi feljegyzés szerint például „5–10 000-es csoportokban is hajtottak át a határon svábokat, kiket a magyar határőrség kénytelen volt beengedni, mert fegyveres ellenállást sem akart alkalmazni. Ezek a svábok a magyar határon belül szétszóródtak és a határt környező falvakban csavarognak. Felmerült továbbá a villányi sváb internálótábor kérdése is, ahol jugoszláv illetőségű svábokat őriznek magyar területen a jugoszláv fegyveres erő tagjai.”⁴⁴

⁴³ MOL XIX-A-1-n-„Z”-2811-1946. 6. d. 1945 májusában egy „különleges ellenőrző bizottságot” hoztak létre a Vajdaság helyzetének felülvizsgálatára. Mint az egyik magas rangú kommunista vezető ezzel kapcsolatban mondta: „Sokan félnek a nép között is a bizottságtól, nem merik elmondani kifogásaikat.” MOL-XIX-A-1-j-V-2371-1945.

⁴⁴ MOL XIX-J-1-a-IV-107-40 889/Bé-1945. 55. d. A megbeszélésen részt vevő belügyi és honvédelmi minisztériumi képviselők azt állították, hogy az áttett svá-

Miközben a magyar kormányoknak főként a németek kitelepítése és a csehszlovákiai magyarok sorsa kötötte le a figyelmét, a jugoszláv hatóságok arra hivatkozva, hogy a Magyarországgal Moszkvában aláírt fegyverszüneti egyezmény (1945. január 20.) előírja az oda 1941 áprilisa után letelepültek kiutasítását, megkezdte a délvidéki magyarok tömeges kiutasítását az országból. 1945 áprilisában például Kelebiánál 5000 magyart dobtak át a határon. Erdei Ferenc belügyminiszter az 1945. április 25-ei minisztertanácson arról szólt, hogy csángókat és mintegy 10 000 magyart tettek át a jugoszlávok a határon. Erdei megfogalmazása szerint a jugoszlávok a magyarokat „népi elkeseredéssel kezelik, s ő úgy látja jónak, hogy ez ellen nekünk is népi önvédelemmel kell szembeszállni. Jugoszlávia a legfőlényesebb helyzetben van velünk szemben, azonban ott van Szlovákia, amelyik semmi esetre sincs kevésbé a fasizmus bűne által megbélyegezve, és mégis hallatlanul üldözik a magyarokat”. Nagy Imre földművelésügyi miniszter ezt azzal hárította el, hogy a „népi önvédelem csak újabb retorziókra vezethet, nekünk pedig csak az a mód áll rendelkezésünkre, hogy az igazi demokratikus úton haladva ezzel szerezzünk idővel elégtételt magunknak”. Gyöngyösi külügyminiszter kiállt Erdei mellett. Mint mondta, ha „a szavak fogalmazása” nem is volt helyes, de „valamit tenni kell”.⁴⁵ Már a február 1-jei minisztertanácson elhatározták egy menekültügyi kormánybiztos kinevezését, most Nagy Imre menekültügyi hivatal felállítására tett javaslatot. S ezen a minisztertanácson is elsősorban a csehszlovákiai helyzet aggasztotta a kormányt, és nem született döntés a menekültügyi hivatal felállításáról sem, az elhangzott „élénk vita” felemlítése abból a szempontból fontos, hogy tudomásunk szerint ez volt első és utolsó olyan kormányülés, ahol egyáltalán felvetődött, hogy a jugoszláv magatartással szemben valamit tenni kellene.

Ennek ellenére nem történt semmi. Amikor dálnoki Miklós Béla és a brit misszió vezetője, Alvary Douglas Frederick Gascoigne közötti 1945. május 24-ei találkozón felvetődött a menekültkérdés, a miniszterelnök azt hangsúlyozta, hogy ellentétben Csehszlovákiával, Jugoszláviából csak azokat teszik át a határon, akik 1941 áprilisa után költöztek oda. Még ha más alkalmakkor felvetődött is a kérdés, mindig

bok száma „néhány 100 000-re rúg”. A feljegyzés készítője szerint ez a szám „nem fedheti a valóságot”.

⁴⁵ MOL XIX-A-83/a. Min. tan. jkv. 1945. ápr. 25. 24. sz. jkv.; MOL XIX-A-1-1-n-507/biz. 1945. 1. d.

csak olyan vonatkozásban, hogy történt ugyan kiutasítás, de nem olyan brutális módon, mint ahogyan a csehszlovák kormány teszi.⁴⁶

S bár menekültügyi hivatal megszervezésére nem került sor, mégis külön szerv foglalkozott a székelyek dunántúli letelepítésével, a magyar-csehszlovák népességcsere lebonyolításával (Áttelepítési Kormánybiztosság), a németek kitelepítését pedig a Népgondozó Hivatal hatáskörébe utalták. A délvidéki menekültek problémájának megoldását Erdei belügyminiszter elégségesnek tartotta egy miniszteri biztos, Bóné Gyula kezére bízni. Bónét Erdei 1945. április 28-án nevezte ki, tehát már azután, hogy Jugoszláviából április 10-én megkezdtek a békeszerződés értelmében legálisan is kitoloncolhatók átadását a határon.⁴⁷

Bóné feladatát a visszatérő magyaroknak a „felvevőterületre” való irányításában és elhelyezésében jelölte meg. Erdei felvevőterületként Baranya, Tolna és Somogy megyéket jelölte meg – a kitoloncoltak gyűjtőhelyévé pedig Bátaszéket, azaz a kitelepített németek körzeteit. A kitoloncolások súlyosan érintették a déli határ mentén fekvő Szeged városát. 1945. április 12-én a város polgármester-helyettese jelezte a miniszterelnöknek, hogy Szegeden kiütéstartó járvány van, a megbetegedettek száma megközelíti a háromezretet, és már százezer menekült zsúfolódott össze a városba. Ezért kérte, tegyenek lépéseket a jugoszláv kormánynál, hogy a kiutasítottakat Baja felé irányítsák. Már csak azért is, kérte a polgármester-helyettes, mert a városban nincs vagon a továbbszállításukra.⁴⁸ A város a Szegeden állandósuló jugoszláv parancsokságnál igyekezett eljárni. Ennek ellenére pár nap múlva 724 kiutasított család, 1901 fő érkezett Szegedre, akik közül az eredetileg nem szegedieket továbbküldték a menekültekkel egyébként is telezsúfolt Dunántúlra, 296 család (686 fő) elállításáról pedig a város és a Népgondozó Hivatal gondoskodott. Csánád vármegye székhelye, Makó is hasonló gondokkal küzdött.⁴⁹ A kiutasítottakat szinte egy szál ruhában, minden vagyonuktól megfosztva tették át a határon.

⁴⁶ Balogh Sándor: Magyarország külpolitikája 1945–1950. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. 35.

⁴⁷ MOL XIX-A-1-j-XXIII-914-1945. 21. d. A menekültek, kiutasítottak, szlovákiai magyarok letelepítésére l. Tóth Ágnes: Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. Kecskemét, 1993.

⁴⁸ MOL XIX-A-1-j-XXIII-914-1945. 21. d.

⁴⁹ Uo. 914 (alapszám)-1646-1945. 21. d.; MOL XIX-A-1-n-„Z”-3513-1946. 7. d.

Így írta le egyéni tragédiáját Gáspár József, korábban a perlaki (Muraköz) járási hivatalba beosztott tisztviselő. „A partizán hatóságok 1945. április 16-én de. 10 órakor felhívtak, hogy családommal együtt azonnal jelenjek meg a partizán parancsnokságon, de előbb a legszükségesebb holmimat csomagoljam össze. A csomagolás megtörténte után az ott jelen lévő partizán lakásomat összecsomagolt ruháimmal együtt bezárta és a parancsnokságon előttem kijelentették, hogy a lakásba többet már nem engednek vissza, hanem a háttáron családommal együtt túltesznek. Feleségemmel és 2 kis gyermekemmel együtt csak a rajtunk lévő ruhával együtt jöttünk át a háttáron. A fizetésemből nálam lévő pénzt, értéktárgyakat a partizánok tőlem elvették, úgyhogy most egyik barátomnál kegyelemkenyéren élek...”⁵⁰

Rakovszky Endre pénzügyőr a muraközi kitoloncolások kapcsán ezt írta a miniszterelnökhöz 1945. május 7-én intézett levelében: „Magam is szomorú tapasztalatokat szereztem, mint a Muraközben rekedt menekült – ugyanis nem akartam Németországba menni és a Muraközben leszálltam a vonatról s meghúzódtam pár napig, míg az oroszok odaérnek Felsőkirályfalván (Gornji Kraljevec) – oroszok leigazoltak és lefegyvereztek, azután Csáktornyára kísértettek, ott tíz napig a partizánok fogságában voltam és kényszermunkát végeztem... kb. 1200-unkat gyalog kísértettek a magyar határig Letenyére, onnan pedig Nagykanizsára.”⁵¹

A Zala megyei főispán jelentése szerint mintegy 15 ezer muraközi és murántúli magyart internáltak a jugoszlávok, sokukat Boszniába telepítették át.⁵²

Kis híján fegyveres incidenssé fajult a két ország között a kitoloncoltak egyik utolsó nagyobb, 989 fős szállítmányának áttétele. Ez éppen akkor történt, amikor Jugoszlávia a határkiigazítás kérdésének lebegtetésével nyomást gyakorolt a magyarországi délszlávok helyzetének jugoszláv igény szerinti rendezése érdekében. A baranyai háromszögre vonatkozó határmódosítás kilátásba helyezése egyéb szempontok mellett arra is jó volt, hogy Magyarország gyakorlatilag szó nélkül tudomásul vegye a délvidéki magyarokkal történeteket. A határkérdés felvetése tovább gyengítette és gyakorlatilag nullára

⁵⁰ MOL XIX-A-1-j-XXIII-2517-1945. 22. d.

⁵¹ MOL XIX-J-1-j-jugoszláv-29/h-30 406-1945. 38. d.

⁵² Uo.

redukálta a magyar állam adott pillanatban egyébként is meglehetősen szűk kisebbség-támogató lehetőségeit.⁵³

A jugoszláv fél részéről Lazar Brankov kapitány, a SZEB jugoszláv missziójának titkára először 1945. március 17-én jelezte a magyar kormánynak, hogy az 1941 után Jugoszláviába betelepített magyarok utolsó transzportját a „napokban” teszik át a határon. A szállítmány azonban késett, és Heltai Györgyöt, a külügyminisztérium osztálytanácsosát 1946. június 4-én kereste fel ismét a magyarul kiválóan beszélő Brankov. Közölte vele, hogy a jugoszláv területre 1941 után telepített „funkcionáriusok” utolsó hányadát, 989 főt a mai napon Szőregnél átteszik. Brankov jelezte egyúttal, hogy lehetségesnek látja a magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok még békekötés előtti felvételét, és utalt arra is, hogy „igen jó hatást tett” Nagy Ferenc miniszterelnök kiállása Jugoszlávia mellett Trieszt kérdésében. „Ha ez egy fél évvel előttről történik – jegyezte meg Brankov kapitány –, ma már a két állam viszonya valószínűleg sokkal előrehaladottabb állapotban lenne.” Heltai megkérdezte Brankovtól, tud-e arról, hogy kormánya határkiigazítási kérelemmel kíván élni a békekonferencián Magyarországgal szemben. Brankov, aki nyilván megfelelően volt tájékoztatva e kérdésről, azt válaszolta, hogy országa „semmiféle igényrel nem lép fel velünk szemben”.⁵⁴

Brankov közlésével ellentétben azonban a kitoloncoltakat nem Szőregre, hanem a röszkei határállomásra irányították, és létszámuk sem 989 fő volt, hanem 60-nal több. A június 5-én Röszkére érkező kitoloncoltak átvételének körülményeit Heltai a határőrség parancsnokának jelentése alapján így írta le: „A határőrség a transzportot beengedte, tiltakozott azonban az ellen, hogy a 989 fölötti 60 személy az ország területére lépjen. Ennek ellenére a jugoszláv kíséret fegyveresen áthozta a szállítmányt Röszke állomásra, ahol is a szerelvény rossz vágányra futott, s majdnem komoly vasúti szerencsétlenséget okozott. Az ez ellen tiltakozó magyar vasutasokat a jugoszláv katonák géppisztollyal fenyegették meg. A határőrség parancsnoka

⁵³ A magyarországi nemzetiségek, köztük a délszlávok történetére összefoglalóan I. *Tilkovszky Loránt*: Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században. Csokonai Kiadó, 1998. Egyes adatok szerint Tito egy Fjodor Ivanovics Tolbuhin marsallhoz, a 3. ukrán front parancsnokához intézett 1945. február 11-ei levelében említette, hogy mivel 50 ezer délszláv él a bajai háromszögben és Pécs környékén, a békekonferencián fel kívánják vetni e terület Jugoszláviához csatolását. *Branko Petranović*: Balkanska federacija 1943–1948. Beograd, 1991. 116.

⁵⁴ MOL XIX-J-1-a-IV-110-1560/Bé-1946. 55. d.

ragaszkodott az eredeti állásponthez és a létszám felettieket vissza akarta küldeni Jugoszláviába. A vitába beleavatkozott a határon tartózkodó rendőralezredes is, aki a jugoszláv tiszt álláspontján volt és a létszám felettieket itt akarta tartani. Sikerült a vitát élesre fordítani, s a jugoszlávok ismét géppisztolyt szedtek elő, mire a magyar határőrség a jugoszláv katonaságot lefegyverezte és a tárgyalások idejére egy szobába terelte.” Mivel a határőrség – folytatódik Heltai jelentése – és a vonatot kísérő jugoszláv őrparancsnok nem tudott meg egyezni, a jugoszláv őrseget fegyvereikkel együtt ugyan kiengedték, de a létszám felettieket vissza akarták toloncolni, akiket viszont a jugoszláv katonaság nem fogadott vissza. Heltai minderről tájékoztatta Obrad Cicmil ezredest, és kérte, hogy „a magyar határőrség presztízsének megóvása érdekében a 60 személyt fogadják vissza és azt csak a következő transzporttal küldjék át Magyarországra”.⁵⁵

A magyar kormány nevében Cicmil ezredeshez írott június 19-ei levél sajnálkozását fejezte ki az incidens miatt, és tudatta a jugoszláv féllel, hogy „a magyar határon szolgálatot teljesítő tisztviselők megkapták azokat az utasításokat, amelyek a jövőben a zavartalan együttműködést biztosítani alkalmasak lesznek”.⁵⁶

A Magyarországra „átköltözött” személyek összeírását 1945 őszén kísérelték meg először, ez azonban a statisztikai hivatal jelentése szerint „siralmas” eredményt hozott (összesen 104 403 fő, Jugoszláviából 28 403 fő). 1946 végére készült el a valós helyzetet már inkább tükröző felmérés. Eszerint ekkor 267 340 a szomszédos országokból menekült, kiutasított személy élt Magyarországon. 70 150-en Csehszlovákiából, 97 520-an Romániából, 14 840-en Kárpátaljáról, 30-an Ausztriából és 84 800-an Jugoszláviából érkeztek. Sajnos e számok belső struktúráját nem ismerjük, egy kissé korábban készült összesítést viszont igen. Eszerint az akkor összeírt 45 545 Jugoszláviából kiutasított és menekült közül 13 521 volt bukovinai székely telepes, 9263 fő közalkalmazott, és ezekből 7135 fő 1941 után telepedett le a Délvidéken. A többiek, tehát 15 626 fő eredetileg is a Délvidéken élt. Még kisebb menekültpopulációra, Jugoszlávia esetében 28 403 főre kimutatva rendelkezésünkre áll a statisztikai hivatal „az átköltözés oka” címet viselő számsora is. Eszerint az említett népességből 11 349-en a harci cselekmények elől menekültek, 9857 főt kiutasítottak, és 7197-en egyéb okból hagyták el Jugoszláviát.

⁵⁵ MOL XIX-A-1-j-VIII-7100/1946. 51. d.

⁵⁶ Uo.

Érdekes még ebből a korábbi adatfelvételből idézni azt is, hogy a kiutasított közalkalmazottak 80,8%-a 1941 előtt is a Délvidéken lakott.⁵⁷

Az 1944 és 1946 között kiutasított és elmenekült magyarok száma tehát *majdnem kétszerese* volt az 1918 után Magyarországra áttett és elmenekült magyaroknak. Akkor 44 903-an kényszerültek elhagyni szülőföldjüket. Az 1949. évi népszámlálás szerint 65 877-en vallották magukat jugoszláviai illetőségűnek.⁵⁸

Miközben 1946 májusában Párizsban döntő szakaszához érkezett a magyar békeszerződés tárgyalása, Gyöngyösi külügyminiszter május 13-án jegyzéket juttatott el a szövetséges hatalmak budapesti képviselőihez, kifejtve a magyar kormány békerendezésre vonatkozó elképzeléseit. Ezek a nagy gazdasági egység kialakítását célzó gazdasági, kulturális együttműködésről, az etnikai és területi rendezés lehetőség szerinti összhangba hozataláról szóltak. Mivel a magyar kormány szerint ezt ebben a térségben nem lehet tökéletesen megoldani, a más államok területén maradó kisebbségek szovjet mintájú autonómiákba történő szervezését látták volna kívánatosnak, nemzetközi ellenőrzés alá vonva azokat. A jegyzék emellett nagy hangsúllyal tartalmazta a lakóhelyükről kiűldözöttek és leszármazottaik hazatérésének biztosítását, „legalábbis a munkalehetőségek megszerzése és az otthonépítés megszerzése erejéig”. Kérték a nagyhatalmaktól, hogy az elűzöttek anyagi kárai „valamilyen formában” jóvátéteessenek, és biztosítsák a közlekedés, a levélváltás, az utazás szabadságát. Végül kérték a szövetségeseket, orvosolják a magyarokat Romániában és Csehszlovákiában ért, nemzetközi jogba ütköző sérelmeket. A jugoszláviai magyarokat ért sérelmek orvoslását ezúttal is kétoldalú megbeszélések révén vélték elintézhetőnek, amelyre mint egyetlen eredményes módszerre a jugoszláv kormány többször is felhívta Budapest figyelmét.⁵⁹ A menekültek esetében ez a mód-

⁵⁷ MOL XIX-A-1-n-„Z”-2106-1946. 4. d.; XIX-A-1-j-XXIII-11484-1946.; XIX-J-1-a-IV-103-1946. 54. d.

⁵⁸ 1949. évi népszámlálás. 12. Összefoglaló főeredmények. Központi Statisztika Hivatal, Budapest, 1952. 25. A népszámlálás szerint 376 ezren települtek, menekültek át Magyarországra, 134 ezren Romániából, 119 ezren pedig Csehszlovákiából.

⁵⁹ MOL XIX-A-1-n-„Z”-2781-1946. 6. d. A magyar békeszerződésre l. Balogh Sándor: i. m. 132–268.; *Fülöp Mihály*: A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés 1947. Héttorony, Budapest, 1994; *Kertész István*: Magyar békeillúziók 1945–1947. Európa–História, Budapest, 1995; valamint Sorsdöntések. Szerk. Gerő András. Göncöl Kiadó, Budapest, 1988. A magyar kor-

szer teljesen eredménytelen volt. A magyar kormány június 8-án fordult a SZEB jugoszláv missziójához azzal a kéréssel, hogy azok a bácskai (a levélben csak a bácskaiakra történik utalás) magyarok, akik az „egyoldalú propaganda, megfélemlítés és ijedtség következtében” elhagyták szülőföldjüket, és „a jugoszláv állam érdekei ellen nem vétettek, elhagyott otthonukba ismét visszatérhessenek”.⁶⁰ A jegyzékre semmiféle válasz nem érkezett Obrad Cicmiltől. Időközben a miniszterelnökség részéről felvetődött annak lehetősége, hogy a jugoszláv bevonulás előtt elmenekült magyarok vagyont, amelyet a jugoszláv állam kártérítés nélkül kisajátított, esetleg a Jugoszláviának fizetendő magyar jóvátételbe számítsák be. Ezt azonban a külügyminisztérium járhatatlan útnak minősítette, mivel „az általunk fizetendő jóvátételnek nemcsak összege, hanem a megállapított keretben szállítandó áruknak a fajtája is már előzetesen megállapított. (...) Ez idő szerint tehát egyetlen járható útnak csak az a megoldás látszik, hogy a fenti tárgyú beadványokat nyilvántartásba veszem, s az érintett személyek anyagi igényeit a jugoszláv kormánnyal a jövőben esetleg létesülő tárgyalások keretében kísérem meg érvényesíteni”.⁶¹ A jugoszláv misszió tagjai egy szóbeli tájékoztatás alkalmával ezzel kapcsolatos álláspontjukat így foglalták össze: „A magyar fasiszta tisztviselők sok bajt zúdítottak a jugoszláv lakosságra, sok jugoszlávot internáltak és vagyonaikat széthúzták. A leküldött magyar fasiszta tisztviselők rendszerint egy kofferrel érkeztek a megszállt területre és ott meggazdagodtak. Jugoszláviának Magyarországgal szemben általában követelnivalója van, nem pedig adnivalója, áll ez annál inkább, mivel a különböző internálótáborokból visszatérő jugoszláv demokratákat széthúzott vagyonaikért valamiből kártalanítani kell.”⁶² A kártalanítás kérdése többé komoly formában még csak fel sem vetődött a két fél között. Az elhagyott házak, földek és egyéb va-

mány gazdasági békejavaslatait legrészletesebben az 1946. június 18-án kelt memorandumban fejtette ki. Az iratot közli: A magyar jóvátétel és ami mögötte van... 1945–1949. Válogatott dokumentumok. Válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Balogh Sándor és Földesi Margit. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 104–116. Sztálin és Tito 1947. május 27–28-ai megbeszélésén a két vezető megállapodott abban, hogy Jugoszlávia nem veti fel a békétárgyalásokon a bajai háromszög kérdését. Az erre vonatkozó iratot közli Mezei Géza (szerk.): Európa kettészakítása és a kétpólusú nemzetközi rend születése (1945–1949). 1. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2001. 175–178.

⁶⁰ Uo. „Z”-3518-1946. 7. d.

⁶¹ Uo.

⁶² MOL XIX-J-1-a-IV-104-jugoszláv-40 171/Bé-1945. 54. d.

gyonok egyrészt az időközben megindult jugoszláv telepítések alapját képezték, másrészt az állam tulajdonába mentek át, amire a föld-reform kapcsán még kitérünk. Mint ismeretes, a jóvátételre vonatkozó előírásokat már a fegyverszüneti egyezmény is tartalmazta. Eszerint Magyarországnak 200 millió dollárt kellett fizetnie a Szovjetunió, 100 milliót pedig Csehszlovákia és Jugoszlávia részére. A jóvátételi egyezményt Jugoszláviával csak 1946. május 11-én írták alá, miután Csehszlovákia és Jugoszlávia megállapodott egymással, hogy a kártérítést 70:30 arányban osztják meg egymás között, Jugoszlávia javára. Hat év alatt kellett volna teljesíteni, főként vasúti felszereléseket, motorokat, hajókat, hengerelt árut, hűtőberendezéseket stb. szállított Magyarország Jugoszláviának. Az egyezmény értelmében komplett textilüzemek szállítása is szerepelt a jóvátételi listán, sőt Jugoszláviából érkezett textilmunkások magyarországi szakképzése is. Hidak, gyárak, erőművek tervezése, azaz szellemi értékek is szerepeltek jóvátételi fizetésben, amelyek teljesítése a *Mérnökök, Tudósok, Művészek Intézete* nevű értékesítő szervezeteken keresztül történt. Bár a jóvátételi kötelezettség teljesítése Jugoszláviának már 1945-ben megkezdődött, nagyobb lendületet csak 1946 őszén vett. 1945-től 1948 májusáig, amikor az ismert politikai okok miatt megszakadt a fizetés, Magyarország Jugoszláviával szembeni jóvátételi kötelezettségének 26,77%-át teljesítette.⁶³

A második világháború alatt, majd utána is nem csupán a politikai határok újrajröölésével, de Európa keleti és középő részén nagyarányú ki- és betelepítésekkel, mintegy 20 millió ember áttelepítésével igyekeztek a nemzeti és politikai határok egybeesését valahogyan megoldani, Jugoszláviában a kollektíve fasizstának minősített több mint 500 ezer németet elűzték otthonaikból, de komoly formában felvetődtek egyéb át- és kitelepítési tervek is.

Itt elsősorban a ma oly sokszor és elrettentő példaként emlegetett Vasa Čubrilović-féle totális kitelepítési tervre gondolok, amelyet egy

⁶³ *Földesi Margit*: A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon 1945–1947. IKVA, Budapest, 1995. 52–55. Ugyanezen idő alatt a szovjet jóvátétel 32,35%-át, a csehszlováknak pedig 15,66%-át, azaz az összes jóvátétel 29,22%-át fizette ki Magyarország. Az egyezmény szövegét közli A magyar jóvátétel és ami mögötöe van... című kötet. 94–99. 1948. április 17-én újabb jóvátételi szállításokra vonatkozó jegyzőkönyvet írtak alá. Uo. 129–134.

⁶⁴ *Vasa Čubrilović*: A kisebbségi kérdés az új Jugoszláviában. *Híd*, 1996. 12. sz. 1043–1060. Bori Imre közlése szerint a Szerbia Levéltárából előkerült szöveget Goran Ilić közölte először a *Nedeljni Telegraf* című belgrádi hetilap közelebbről nem jelzett számában. Vasa Čubrilović részt vett a szarajevói merényletben, de

terjedelmes memorandumba foglalva szerzője 1944. november elején juttatott el hivatalos körökhöz.⁶⁴ Čubrilović tervezete tükrözte a korabeli vitákat, s bár végül nem gyakorolt érdemleges hatást a magyarok kitelepítésére, eszmetörténetileg igen érdekes. Már csak azért is, mert Čubrilović nem sokkal később mezőgazdasági miniszter lett.

Igen sok szerb partizán, értelmiségi és politikus gondolkodását tükrözték a kissé grafomán egykori merénylő gondolatai. Ő nem bosszúból akarta kitelepíteni a magyarokat vagy éppen az albánokat, csupán, mint írta, „józan állami megfontolásból”. Az etnikailag tiszta Vajdaság vagy az etnikailag tiszta Koszovó gondolatát Čubrilović már 1937-ben megfogalmazta és összefoglalta egy szerb értelmiségi körökben folytatott vita során, az akkor megérlelt gondolatokat most csupán az új hatalom figyelmébe ajánlotta.⁶⁵ Gondolataival nem volt egyedül az új rendszerben sem. Dušan Bilandžić jó nevű jugoszláviai történész, aki 1945-ben a 3. hadsereg újvidéki parancsnokságán dolgozott, visszaemlékezésében leírja, hogy az egyik ismert újvidéki szerb ügyvéd közvetlenül a háború után megkereste őt, és azt mondta: a szerb nép halás lesz nekik azért, mert kiűzték a Vajdaságból a németeket, „de soha nem fogja megbocsátani, hogy nem űzték ki a magyarokat is és nem teremtették meg a tiszta szerb Vajdaságot”.⁶⁶ A határ menti kompakt magyar vidék problémáját a nagy erővel meginduló délszláv telepítések szempontjából gondolta át Sreten Vukosavljević telepítésügyi biztos, a szerb falu kiváló ismerője. A hagyományos konzervatív szerb nacionalizmus tükröződött elképzeléseiben, amennyiben *a kisebbségekre mint az erős államot gyengítő, kifelé húzó erőkre* tekintett. Az egykori szerb parasztpárti politikus annyira azonban elfogadta a kommunisták nézeteit is, hogy belássa, az államot legitimáló ideológia nem teszi lehetővé, hogy ha itt maradnak a magyarok, akkor a földosztáskor különbséget tegyenek köztük és a délszláv harcosok között. Ezért elképzelhetőnek tartott egy területi kompenzációval vagy akár anélkül végrehajtandó

mivel fiatalkorú volt, 16 év börtönbüntetésre ítélték. A két világháború között a Földmunkás Pártban politizált. Történészként legismertebb, mindmáig haszonnal forgatható munkája a 1875–78-as bosznia-hercegovinai felkelést, illetve a jugoszláv politikai gondolkodás történetét tárgyalja. 1945 után többször töltött be miniszteri posztokat a föderális kormányban.

⁶⁵ Branko Horvat: Kosovsko pitanje. Globus, Zagreb, 1988. 45–47., 51–52.

⁶⁶ Dušan Bilandžićnak a Globus című zágrábi lapban megjelent visszaemlékezését idézi Aleksandar Kasaš: i. m. 194.

lakosságcserét. Elképzeléseit, dilemmáit érdemes idéznünk, hiszen lényegében az új hatalom magyarokkal kapcsolatos dilemmáit fogalmazta meg.

Nézeteit egy 1945. szeptember 23-án Edvard Kardelj külügyminiszterhez és a párton belül az ideológiai és propagandamunkáért felelős Milovan Đilashoz intézett hosszú elaborátumban fejtette ki. Először is kétségét fejezte ki azzal a kommunista állásponttal szemben, hogy a magyar kisebbség a két ország között nem elválasztó tényező, hanem összekötő kapocs lehet. Mint írta, a bácsstopolyai, óbecsei és zombori járásban, közvetlenül a határ mentén a magyarok abszolút többséget alkotnak, és a Tisza mentén őket képeznek a Vajdaság belseje felé. „Nemzetileg erősek és igen fejlett nemzeti közösségi érzés fűzi össze őket a magyarországi magyarokkal.

Erősebb történeti és nemzeti tudatuk van, mint a jugoszlávoknak. Öntudatuk túlteng, és a jugoszlávoknál többre tartják magukat. Évszázadokig egy államiság hordozói voltak, ezzel az érzéssel erőteljesen átitatódtak, és nem hihetjük, hogy magukévá tudnak tenni más érzést. Mindig is arra vágytak, hogy Magyarországhoz tartozzanak. (...) Éppúgy mint a németek, egy cseppet sem érzik magukat vajdaságinak, csupán magyarnak (...) Magyarjaink között mintegy száz-ezer földnélküli van. Ha ők itt maradnak, földet kell kapjanak éppúgy, mint a délszlávok, mert ha maradnak, nem lehet köztük különbséget tenni. De ha földet adunk a magyaroknak, a mainál jobban elmagyarosítjuk a Vajdaságot, és kimerítjük a rendelkezésre álló földalapot, és nem marad harcosaink és családtagjaik számára. Ezért most ki kell telepítsünk legalább annyi magyart, amennyi ahhoz szükséges, hogy legalább a jelenleginél jobban ne magyarosítsuk el a Vajdaságot. Nem telepíthetjük át őket az ország más körzeteibe. De nem hagyhatunk a Vajdaságban több magyart, csak annyit, amennyi számunkra nem veszélyes.” Ha ez másként nem lehetséges – folytatódik gondolatmenete –, akár területi kompenzációt kell adjon Jugoszlávia annak fejében, hogy Magyarország befogadjon mintegy 200 000 jugoszláviai magyart. Ő elképzelhetőnek tartotta volna a Kanizsa, Zenta vonal átadását egészen Mokrinig. Ennél azonban jóval realisabbnak tartotta volna az adott helyzetben mintegy 80 000 magyar lakosságcsere útján történő áttelepítését még akkor is, ha ez Jugoszláviának etnikai veszteséget okozott volna, hiszen Magyarországon ekkor szerinte csak mintegy 20 000 horvát és 6500 szerb élt. A telepítésügyi miniszter nem értett egyet azzal az ötlettel, hogy a Vajdaságból úgy metsszék ki a bunyevác és magyar járásokat, hogy azo-

kat a horvát föderációhoz csatolják, mivel véleménye szerint ezek a területek Horvátországon belül „perifériát képeznének”, s ezzel a centrum (nyilván Szerbia) kevésbé érezné a Vajdaság vonatkozásában a magyar veszélyt.⁶⁷

A telepítések kapcsán folytatott belső vitákról ugyan nem sok szivárgott ki, annál nagyobb publicitást kapott Vladimir Velebit jugoszláv külügyminiszter-helyettes prágai nyilatkozata egy magyar-jugoszláv lakosságcséről. 1945. március 10-én Velebit tábornok, miután hangsúlyozta, hogy Jugoszlávia külpolitikája a „béke politikája”, nagy szövetségesük pedig a Szovjetunió, elmondta, hogy nemrég jegyzékben kérték a szövetségeseket, hogy a potsdami megállapodásoknak megfelelően minden jugoszláviai németet kitelepíthessenek. Végül mintegy mellékesen megjegyezte: „A 300 000 jugoszláviai magyarnak fele annyi magyarországi jugoszlávval történő kicseréléséről még nem döntöttünk, mert bevárjuk a csehszlovák-magyar lakosságcsere eredményét.”⁶⁸ 1945 tavaszán tehát kormány szinten is komoly megfontolás tárgyát képezte a magyarok totális kitelepítése, sőt vannak utalások arra vonatkozóan is, hogy csehszlovák részről felvetették: Románia és Jugoszlávia velük egyöntetűen járjon el a területükön élő magyarokkal, és minden szomszédos országból telepítsék ki őket. A kitelepítés ötlete egyébként nem talált jó fogadtatásra a magyarországi délszlávok körében. A Pécsett megjelenő *Novi svet* (Új Világ) határozottan elutasította a hazai kisebbség nevében a kitelepülést, de ha mégis sor kerülne erre, ez szerintük kifejezetten csak önkéntes alapon történhetne, 3:1 arányban a magyarok javára.⁶⁹ Nem valószínű, hogy Vukosavljević tudott arról, hogy a magyar kormány egy 1945. július 2-án a szovjet kormányhoz eljuttatott aide mémoire-ban konkrét terület megjelölése nélkül ugyan, de „megfontolandónak” tartotta a „megfelelő területi kompenzációkkal” végrehajtott lakosságcserét, igaz, csak a szórványmagyarság vonatkozásában.⁷⁰ 1946 áprilisában a miniszterelnökség kisebbségi osztályának

⁶⁷ Aleksandar Kasaš: i. m. 194.; Branko Petranović: i. m. 116–117. Magyarországon az 1930-as népszámláláskor 36 858-an vallották magukat horvátnak, a szerbek létszáma pedig 17 131 fő volt. Az 1949. évi népszámláláskor, amelyre már a Jugoszláviával való hallatlan rossz viszony időszakában került sor, horvát anyanyelvűnek 9946-an, horvát nemzetiségűnek 4106-an, szerb anyanyelvűnek 5158-an, szerb nemzetiségűnek pedig 4190-en vallották magukat. Tilkovszky Loránt: i. m. 10–11.

⁶⁸ MOL XIX-J-1-c-II-15-1945-47-765/Bé. 1467.

⁶⁹ MOL XIX-A-1-n-„Z”-985/1945.; 2069/1946. 4. d.

⁷⁰ MOL XIX-J-1-a-IV-36-15/res. Bé-1945. 37. d.

vezetője, Pásint Ödön fel is vetette a horvátországi szórványmagyar-ság és a magyarországi délszlávok lakosságcsere útján történő kicserélését Gyöngyösi külügyminiszternek, az ötletre azonban Gyöngyösi nem reflektált, és ez nem került szóba a béketárgyalások idején sem.⁷¹

Amikor Jugoszlávia 1946 augusztusában hivatalosan is megtette Párizsban a magyar kormánynak a lakosságcsere-re vonatkozó ajánlatát, a vajdasági telepítési szempontok mellett egyéb megfontolásokat is nyilván szem előtt tartott.

A lakosságcsere-re vonatkozó jugoszláv ajánlat a Párizsban folyó béketárgyalások egyik legkritikusabb időszakában, 1946. augusztus 16-án érkezett a magyar békedelegációhoz, amikor éles viták folytak a csehszlovák-magyar lakosságcseréről, és általában a felvidéki magyarok egyoldalú kitelepítéséről. Kertész István, a magyar delegáció főtítkára „meglepő ultimátumnak” nevezi emlékiratában a jugoszláv ajánlatot,⁷² amelyben egy kétoldalú vízügyi egyezmény és egy lakosságcsere-egyezmény aláírását javasolták a magyar félnek. A megállapodást negyvennyolc órán belül kellett volna tétő alá hozni. Az ötletet Edvard Kardelj külügyminiszter a jugoszláv békedelegáció vezetője vetette fel a magyar békedelegáció vezetőjével, Gyöngyösi magyar külügyminiszterrel augusztus 16-án folytatott beszélgetés alkalmával. Kardelj először is biztosította Gyöngyösit, hogy Jugoszlávia nem kíván területi igényeket támasztani Magyarországgal szemben, de – mintegy ennek fejében – két kérdésben, a Baja alatti vízművekre, illetve „egy szerény keretek között maradó, kb. 40 000 főre tehető önkéntes lakosságcsere-re” vonatkozóan megállapodást szeretnének kötni. A láthatóan meglepett Gyöngyösi annyit válaszolt, hogy szakértői vélemények kikérése után Budapest hajlandó lesz a vízügyi kérdésről tárgyalni, a lakosságcsere kérdésében azonban ki kell kérje kormánya álláspontját, de mint mondta, valószínűleg nem fognak ez elől sem elzárkózni.⁷³

Másnap Jože Vilfan, a jugoszláv delegáció főtítkára megkereste Kertész Istvánt, és sürgette a felvetett kétoldalú megállapodások negyvennyolc órán belüli megkötését, mivel augusztus 20-áig kellett benyújtani a békeszerződésbe beiktatni kívánt módosító javaslatokat. Ha tehát sikerül megkötni az egyezményt, akkor ők eltekintenek e módosító indítvány benyújtásától. Módosító indítványaik a ma-

⁷¹ MOL XIX-J-1-c-II.-15-1945-47. 28. d.

⁷² Kertész István: i. m. 358.

⁷³ MOL XIX-J-1-c-II.-15-1945-47-309/konf. 1463. 28. d.

gyarországi délszláv nemzeti kisebbségek oktatásával és védelmével foglalkoztak. Kertész később azt írta, az volt a benyomása, hogy a javaslatok „improvizációként születtek” – mások úgy értelmezték, hogy „szokatlan jugoszláv nyomásról” van szó.⁷⁴ A meglepett Kertész úgy próbált időt nyerni, hogy kérte, a jugoszlávok készítsenek erről egy egyezménytervezetet, amit azok 18-án estére el is készítettek, és szerb nyelven, minden kísérőlevél nélkül az egyik, éppen a hivatali helyiségben tartózkodó beosztott magyar tisztviselő kezébe nyomtak. Kertész erre ismét kérte a szóbeli jegyzék átadásakor szokásos formák betartását, illetve a szöveg francia fordítását. Augusztus 21-én kapta meg ezeket a magyar küldöttség, tehát már eleve két nappal a Vilfan által kért határidő után. Az átadott kísérőlevél szerint a kétoldalú megállapodás „a jövőben létesítendő jó viszony szempontjából elsőrendű fontossággal bírna”.⁷⁵ Budapesten eközben lázas kapkodás folyt, hogy a késve érkezett tervezet miatt ne veszítsék el a párizsi tárgyalásokon oly fontos jugoszláv jóindulatot. Ezért a magyar delegáció már eleve úgy vette át az egyezménytervezetet, hogy kilátásba helyezte a magyar kormány elvi hozzájárulását. A jugoszlávok egyéb úton, a magyar bizottság tagjaival külön folytatott magánbeszélgetéseken is igyekeztek nyomatékot adni kérésüknek.⁷⁶

Augusztus 23-án Párizsban a magyar békedelegáció megtárgyalta a jugoszláv javaslatot. Hajlandónak mutatkoztak a kért egyezmény megkötésére. A vízügyi kérdések vonatkozásában a szakértők bevonásának fontosságára hívták fel a figyelmet, a lakosságcsere kapcsán pedig a megbeszélésről készült rövid feljegyzés tanúsága szerint elsősorban az általa kiváltott belső társadalmi, pénzügyi, szervezési és egyéb nehézségeket hangsúlyozták. Felhívták a figyelmet arra is, hogy a javasolt 40 000-es létszám túlzás, mivel Magyarországon „talán maximálisan” ennyi délszláv él, de „még ezt a számot is hajlandók vagyunk tárgyalási alapul elfogadni”.⁷⁷ Ennek alapján augusztus 24-én Kertész István főtitkár levélben jelezte Kardeljnak, hogy kormánya „elvben szintén pozitíven foglal állást”. Egyúttal kérte, vegyék tekintetbe a demokratikus Magyarország ezzel kapcsolatos pénzügyi, gazdasági nehézségeit, márpedig, mutatott rá Kertész, a „magyar demokráciának minden téren való megszilárdulása pedig

⁷⁴ Kertész István: i. m. 359.

⁷⁵ MOL XIX-J-1-a-2-2054-1946. 89. d.

⁷⁶ XIX-J-1-c-II.-15-1945-47-313/konf. 118.

⁷⁷ Uo. 332/konf.-1946. 1460.

érdeke a szomszédállamok demokráciáinak is”. A magyar delegáción belüli megbeszélés értelmében azt is leszögezte, hogy a magyar fél számára „csak az egyenlő szám” lehet elfogadható, és maximum 40 000 fő jöhet számításba. Kérte, hogy a végrehajtásra csak egy év múlva, a csehszlovák–magyar lakosságcsere után kerüljön sor.⁷⁸ Úgy tűnik, a kommunista Gerő Ernő közlekedési miniszter augusztus 24-ei, Kardeljvel folytatott tárgyalásai annyi eredményt hoztak, hogy a jugoszlávok ígéretet tettek: már abban az esetben is visszavonják a magyar békeszerződéshez benyújtott módosításaikat, ha az egyezmény tárgyában levélváltásra kerül sor a két delegáció elnöke között.⁷⁹

Ilyen előzmények után kezdődött meg Budapesten a jugoszláv javaslattal kapcsolatos hivatalos magyar álláspont kialakítása. Az idő rövidsége miatt a minisztertanács úgy tárgyalta meg augusztus 28-án a kérdést, hogy be sem várta a miniszterelnökség III., kisebbségi osztályának véleményét, egyéb minisztériumok szakvéleményét pedig ekkor ki sem kérték, pedig Pásint osztálya fontos kérdéseket vetett fel. Így például javasolták a lakosságcsere lebonyolításának nemzetközi ellenőrzését, s hogy a kitelepítendő magyarok kontingensébe számítsák be a Jugoszláviából már elmenekült magyarok létszámát, pontosabban azokat, akik 1941 előtt is a Délvidéken laktak. Szempontjaik között szerepeltek a kicserélendő lakosság nagyjából azonos gazdasági kondíciói, illetve az is, hogy biztosítani kellene a visszamaradó kisebbségek nemzetiségi jogait.⁸⁰

A minisztertanácson a kisgazdapárti Nagy Ferenc miniszterelnök a csehszlovák lakosságcseréről folytatott heves vita után a jugoszláv tervezetet mint „egy nagyon enyhe és nagyon barátságos” ajánlatot terjesztette elő. Tájékoztatta a kormányt a jugoszláv és a magyar békelegáció közötti eddigi tárgyalásokról, és kérte a delegáció addigi eljárásának jóváhagyását. Vagyis: a magyar kormány a jószomszédi viszony fenntartása érdekében hozzájárul a lakosságcserehez. Az elvi megállapodáshoz képest egy év múlva kezdenék meg a lebonyolítását, és az három évig tartana; a jelentkezés kizárólag önként történne, és ugyanannyi délszláv kitelepítésére kerülne sor, mint amennyi jugoszláviai magyar jelentkezne; ez a szám egyik oldalon sem haladja meg a 40 000 főt. A miniszterelnök azzal érvelt, hogy

⁷⁸ Uo. 309/konf.-1946. 1461-1462. Idézi Föglein Gizella: Magyar–jugoszláv népcsere egyezmény tervezet (1946). *Századok*, 1996. 6. sz. 1555.

⁷⁹ MOL XIX-J-1-c-II-15-1945-47-309/konf.-1946. 1464.

⁸⁰ MOL XIX-A-1-n-„Z”-3083-1946. 6. d.

bármilyen rossz emlékeket ébreszt a kényszer hatása alatt 1946. február 27-én megkötött csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény, „Jugoszlávia felé egy ilyen korrekt, minden tekintetben körülhatárolt és teljesen [az] egyenlőség elvén, sőt, kizárólag önkéntes jelentkezés alapján álló lakosságcsere tekintetében a jugoszláv kívánság elől elzárkózni nem lehet. Jugoszlávia magatartása ahhoz képest, hogy milyen állapotba kerültünk egymással a háború során, nagyon kielégítő és megnyugtató. Azonkívül az a nézete, hogy nem lenne kívánatos egy elutasító magatartással a szlovákoknak fegyvert adni a kezébe, hogy mondhassák, hogy nem lehet velünk megegyezni.”

Azzal is egyetért – folytatta –, hogy békekonferencián kívül, „nem mások beavatkozásával, hanem két ország szabad elhatározásával” kötik meg a szerződést.

A vita során a vagyoni jogi kérdések, az önkéntesség és az egyenlő mezőgazdasági feltételek mellett felvetődött, hogy elsősorban a szóránymagyarság jöjjön szóba, de ezt most nem tartották járhatónak, mivel sértené az önkéntesség elvét. Rákosi Mátyás is „igen rendesnek” nevezte a jugoszláv javaslatot, és azt vetette fel, hogy bele kellene venni a szerződésbe, hogy „a kicserélés után maradó magyarok, mind a Magyarországon maradó jugoszlávok a legteljesebb demokratikus nemzeti jogokat élvezzék”. Ő is azzal érvelt, hogyha aláírják, akkor a szerződés „rendkívül komoly dolog” lesz a csehszlovákokkal szemben, annál is inkább, mivel ők „amúgy is próbálnak mostanában egy szláv összefogás-félét játszani Magyarországgal szemben”. Nagy Ferenc megemlítette a kisebbségi osztály javaslatát, hogy nemzetközileg ellenőriztessék a népességcsere lebonyolítását. Egyedül B. Szabó István kigazdapárti államminiszter adott hangot annak az aggodalmának, hogy a lakosságcsere miatt ezeket a területeket Magyarország végleg elveszíti. Erre Nagy Ferenc megjegyezte: „Mindaddig nem lesz szerencsés a magyar külpolitika és az ország külpolitikai elhelyezkedése, amíg azt hiszik, hogy a mostani békekonferencia nem végleges. Ha mi azt hisszük, hogy ezeket a területeket Magyarország történelmi fordulatokkal, rezsimváltozásokkal, európai szituáció-változásokkal vissza fogja szerezni, addig belülről nem tudunk kisugározni őszintén barátságos légkört.” A minisztertanács végül azzal fogadta el a javaslatot, hogy „a visszamaradókra a kisebbségi jogok hatályban maradnak”.⁸¹

⁸¹ MOL XIX-A-83-a-133.jkv.1946. aug. 28. 6-10. 12. d. A csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény ugyanannyi csehszlovákiai magyar kitelepítését írá-

A jugoszláv delegáció tehát ha kissé később is, de elérte célját, a magyar kormány lényeges módosítások nélkül elfogadta a lakosságcsereire vonatkozó javaslatukat, és megkezdődött a részletek kidolgozása. Két héttel később, szeptember 12-én megtörtént Gyöngyösi János és Edvard Kardelj külügyminiszterek levélváltása, azaz a lakosságcsereire vonatkozó elvi megállapodás, és a jugoszláv delegáció visszavonta a magyar békeszerződéshez fűzött módosító indítványait. A két fél megállapodott abban, mint Kardelj levele tanúsítja, hogy az áttelepülők ingóságaikat magukkal vihetik, ingatlanjaik viszont az illető országra szállnak azzal, hogy annak ellenértékét a másik állam javára befizetik oly módon, hogy lehetőleg a két állam egymással szembeni követelései kiegyenlítődjenek. Gyöngyösi szándéklevele jócskán enyhített a minisztertanács kikötésén, mivel csak reményét fejezte ki, hogy a hátramaradottak kisebbségi jogait az illető állam biztosítja majd, de ennek felvételét a tervezetbe nem kérte, és Kardelj levele is csak egy erre vonatkozó „reményt” fejezett ki.⁸² Gyöngyösi tollából a *Szabad Nép*, az MKP lapja *A magyar–jugoszláv megegyezés követésre méltó példa* címmel közölt cikket.⁸³

Maga az egyezménytervezet szövege, melyet a jugoszlávok készítettek, már szeptember 6-án megérkezett Budapestre. A 11 szakaszból álló tervezet az eddigi tárgyalásoknak megfelelően rögzítette az áttelepülés önkéntességét, bár homályosan utal arra, hogy a Jugoszláv Népi Szövetséges Köztársaságnak „ajánlási joga” van a 10. szakaszban említett négytagú vegyes bizottság javaslatai alapján. Másrészt csak a jugoszláviai magyarok vonatkozásában tett említést arról, hogy „akik ellen büntügyi eljárás van folyamatban”, vagy akiket háborús bűnösnek nyilvánítottak, visszatarthatók. A kitelepítési agítáció jogát is csak a jugoszláv fél kapta meg, a magyar nem. A magyar fél, mint láttuk, a minisztertanács feltételének sem tudott érvényt szerezni. A szerződéstervezet tartalmazta még a 40 000 főre vonatkozó létszámmaximumot, valamint az áttelepítés megszervezé-

nyozta elő, mint amennyi magyarországi szlovákokat telepítettek volna át Csehszlovákiába. Mivel a szerződés alapján Csehszlovákia nem tudott megszabadulni a kollektíve bűnössé nyilvánított magyaroktól, további 200 ezer magyar kitelepítését szorgalmazta, és tovább folytatta a magyarok deportálását Morva- és Csehországba.

⁸² MOL XIX-J-1-a-2-jugoszláv-2054/1946. 89. d.; MOL XIX-J-1-c-II-15-1945-47-529/konf. 1456-1459. Az iratokat közli *Föglein Gizella*: i. m. 1561–1563.

⁸³ *Szabad Nép*, 1946. szept. 27.

sének az egyes államokra háruló kötelezettségeit.⁸⁴ Az eddig ismert források alapján arra következtethetünk, hogy a Budapestre szeptember 21-én táviratilag megküldött, a jugoszlávok által megfogalmazott közös kommunikét a lakosságcsere-megállapodásról sem a magyar, sem pedig a jugoszláv fél nem tette közzé,⁸⁵ az ügy mégis nagy nyilvánosságot kapott.

A magyar sajtó szeptemberben számtalan cikkben tájékoztatta a közvéleményt a sajátos módon, levélváltás formájában megkötött lakosságcsere-egyezményről, és arról mint érvényes szerződésről írtak.⁸⁶ Edvard Kardelj, aki fő kezdeményezője volt az inkább propagandacélokat szolgáló javaslatnak, emlékiratában arra utal, hogy ők ezt a javaslatot azért tették, hogy „ezzel is legalizáljuk a németek kitelepítését”.⁸⁷ Milovan Đilas 1990-ben megjelent visszaemlékezésében azt írja, hogy a magyarok nagyarányú kitelepítéséről azért tettek le, mert tudták, hogy a szovjetek ellenzik, hiszen „Magyarország úgylis szocialista ország lesz”, másrészt „Magyarország nem olyan nagy ország, hogy féljünk tőle, mint Németországtól”.⁸⁸ A színpalak mögött, úgy véljük, Gerő Ernő nagyobb szerepet játszott, mint ahogy az az írott forrásokban tükröződik, s a magunk részéről nem zárjuk ki azt a gondolatot, hogy Kardeljknek a nyomásgyakorlás elemeit sem nélkülöző javaslatai nemcsak saját erejük felmutatását szolgálták a békekonferencián, hanem átvitt üzenetük is volt – a kommunistákkal mi mindig meg tudunk egyezni. A javaslatból nem hiányzott az improvizatív elem sem, amelyre Kertész István utalt. A végül is papíron maradt lakosságcsere-egyezmény létrejöttének történetét már csak azért is érdemes volt kissé részletesebben felidézni, mert egy, az adott korban született alternatívába enged bepillantást, és egyúttal rávilágít Magyarország kisebbségekkel kapcsolatos érdekérvényesítő lehetőségeinek drámai beszűkülésére. Nemhogy a lakosságcsere szórványmagyarságra vonatkozó korábbi elképzeléseit nem tudta a magyar kormány érvényesíteni, de még a minisztertanács ez-

⁸⁴ MOL XIX-J-1-c-II.15-1945-47-707/Konf.-1946. 28. d. A tervezetet közli Föglein Gizella: i. m. 1563–1567.

⁸⁵ Uo. 28. d. 1465–1466.

⁸⁶ A sajtó híradásai közül csak néhányra utalunk: *Kis Újság*, 1946. szept. 15.; *Szabad Nép*, 1946. szept. 15.; *Magyar Nemzet*, 1946. szept. 14.; *Délmagyarország* 1946. szept. 17.

⁸⁷ *Edvard Kardelj*: Sećanja. Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957. Beograd, 1980. 85.

⁸⁸ *Milovan Đilas*: *Revolucioni rat*. Beograd, 1990. 411–412.

zel kapcsolatos egyetlen kikötése, a szülőföldjükön maradóknak nemzeti jogainak garantálása is kimaradt a megállapodásból.

Úgy tűnik, a magyar kormány egy ideig komolyan vette a megállapodást, és igyekezett feltérképezni a kitelepülni szándékozó délszlávok számát. Mint egy 1946. október eleji feljegyzésből kitűnik, Szőregről, Deszkről és Battonyáról szinte senki sem akart kitelepülni a szerbek közül, a „katolikus délszlávok” között pedig „még kisebb” hatást váltott a kitelepülés lehetősége. Csuka János előadó, aki maga is hosszú éveket élt kisebbségben a királyi Jugoszláviában, erről szóló jelentésében lakonikusan így fogalmazott: „a jugoszláviai magyarság soraiban nagy megrázkódtatást” idézett elő a lakosságcsere lehetőségének híre. „Minden hír arról számol be, hogy nagy tömegek készülnek eljönni. Ez azt jelenti, hogy ott majd a kitűzött határidőben ezren és ezren jelentkeznek, Magyarországon pedig igen kevesen...”⁸⁹ Ezt a látványos vereséget a győztes Jugoszlávia nem engedhette meg magának.

1947 januárjában felvetődött a szétszakított délvidéki családoknak a lakosságcsere-egyezmény alapján történő egyesítése, mivel Budapest ekkor az egyik legsürgősebb ügynek a családegyesítést tartotta. Sok ezer magyar család férfi tagja élt Magyarországon, mivel ide menekültek a megtorlások és a kényszermunka elől. A külügyminisztérium azonban lehetetlennek tartotta a lakosságcsere-egyezmény ily módon történő felhasználását, mivel a Párizsban erre vonatkozó tárgyalások, úgymond, csak „egy kötendő megállapodás alapelveit körvonalazták”.⁹⁰ De nemcsak ilyen érvek hangzottak el Budapesten a kérés elutasításakor. A miniszterelnökség kisebbségi osztálya „jövőbeli magyar nemzeti szempontokból” sem helyeselte a családegyesítési akciót, mivel egy ilyen lehetőség megadása, olvashatjuk az ezzel kapcsolatos 1946. május végén készült feljegyzésben, „azzal az eredménnyel járhatna, hogy Jugoszláviából már eddig is nagy számban eltávolított – különösen a magyar középvezető-réteghez tartozó egyéneknek kívül – minthogy ez a magyar eltávolítás a magyar kormány ellenzése nélkül, eredménnyel járt – újabb magyar csoportokat tennének át Jugoszláviából Magyarországra. (...) Ha a magyar kormány eleve arra az álláspontra helyezkednék, hogy [a] Jugoszláviából már kiüldözött magyarok hozzátartozóit hajlandó Magyarországra befogadni, úgy Délvidékről előreláthatólag olyan nagymérvű ma-

⁸⁹ MOL XIX-A-1-n-„Z”-3187-1946. 6. d.

⁹⁰ MOL XIX-A-1-j-XXIII-527/1947. 21. d.

gyar elvándorlás várható Magyarország felé, mely magyar tömeggel Magyarországon nem tudnánk mit kezdeni, s csak az ország gazdasági és szociális helyzetét súlyosbítaná nem kívánt módon és mértékben.”⁹¹

Jugoszlávia, amely balkáni középhatalmi státusra törekedett, lakosságcsere-ajánlatával nagylelkűséget mutathatott fel, Magyarország pedig, egyéb lehetőség híján, még érdekei feladása mellett is kapva kapott az alkalmon. Hogy mit szólnak mindehhez a délvidéki magyarok, Magyarország nem kérdezhetette meg, Jugoszlávia új hatalmi elitjét pedig végképp nem érdekelte. Ők az ország kisebbségeit, így a magyarokat is *kizárólag hatalmi, politikai érdekeik változó prizmáján keresztül* szemlélték. Igaz, ezek az érdekek 1945 tavaszától már azt diktálták, hogy valamiféle modus vivendit találjanak a még mindig több százezres magyar kisebbséggel.

A lakosságcsere-egyezmény végrehajtására tehát nem is került sor, néhány konkrét magyar népcsoport hazatelepítését azonban a magyar kormány később megkísérelte. Még 1946 márciusában, a Julián Iskolaegyesület beadványa nyomán vetődött fel a horvátországi magyarok kölcsönös lakosságcsere útján történő hazatelepítésének gondolata,⁹² mely, mint láttuk, a jugoszláv ajánlat elfogadásakor a magyar kormány számára érvéként szolgált.

Az elvi megállapodás után azonban semmi nyoma annak, hogy a horvátországi szórványmagarság kitelepítését akár ezen keretek esetleges kihasználásával, akár más módon szorgalmazták volna.

Külön problémát jelentett a Boszniából Bácskába telepített magyarok hazatelepítése. Mint arról már szóltunk, a fegyverszüneti egyezmény, majd pedig a békeszerződés is annullált minden, a Délvidékre vonatkozó magyar törvényt, jogszabályt és intézkedést. Ily módon a telepítések is érvényüket veszítették. Jugoszlávia a békeszerződés aláírása után felszólította Budapestet, vegye át az eredeti telepes lakhelyükről már 1945 tavaszán kitelepített 140-150 magyar családot; ezek Ókéren (Pašićevo) és Hadikligeten (Veternik) várták, mit döntenek sorsukról. Ókéren 408-an, Hadikligeten pedig 307-en voltak „összpontosítva”. Az ókériek egy ideig a kitelepített németek

⁹¹ MOL XIX-A-1-n-„Z”-2008-1946. 4. d. 1948 elején a miniszterelnökség államközi tárgyalásokat kívánt kezdeményezni a családegyesítésről Belgráddal, de a szovjet-jugoszláv konfliktus után az ügy feltételezhetően szóba sem került. MOL XIX-A-1-j-XXIII.527/1947. 21. d.

⁹² MOL XIX-A-1-n-„Z”-1087-1946. 4. d.

házaiban húzhatták meg magukat, azok földjét művelték, de 1947 áprilisában innen is kilakoltatták őket, és megvonták élelmiszerjegyüket. A magyar követségnek nagy nehezen annyit sikerült elérnie, hogy Budapest döntéséig mégis Ókén maradhettek. Ők már a nyár folyamán, mivel magyar állampolgárok voltak, megkapták hazatérési igazolványaikat, ezt azonban a jugoszláv hatóságok azért nem fogadták el, mert szerintük az ókériek jugoszláv állampolgárok, tehát először a jugoszláv állam kötelékéből történő elbocsátásukat kell kérni. Az illeték azonban, mint Szántó Zoltán belgrádi magyar követ jelezte, olyan drága, hogy az elszegényedett, sokgyermekes családok ezt nem tudják kifizetni. A Hadikligetre telepítettek közül 68 család kérte Magyarországra telepítését (307 fő). A Dráva melletti Kotorban rekedt 10 magyar családot (32 fő) Szántó jelentése szerint még a horvátországi német hatóságok akarták Magyarországra telepíteni Belovárról, de a front miatt csak a Szerémségig jutottak. Innen a jugoszláv hatóságok 1946 novemberében át akarták őket tenni a határon, de a magyar határőrség ezt megakadályozta, így visszatértek Kotorba. A hadikligeti telepesek, akik maguk építette házakban laktak, szintén kitelepítés előtt álltak. Október 8-án jelezte Donáth Ferenc földművelésügyi államtitkár, hogy a tárca nem támogatja hazatérésüket, mert „még legalább 100 000 család igényét kell kielégíteni” a csehszlovákiai lakosságcsere értelmében. Emiatt megpróbálták hazatelepítésükre a jugoszláv–magyar lakosságcsere adta lehetőséget felhasználni, de mint a külügyminisztérium jogi osztálya közölte a miniszterelnökséggel, ez valójában egy nem létező egyezmény, és talán majd a magyar–jugoszláv barátsági szerződés aláírása után mód lesz valamit tenni. Tito magyarországi útjára 1947 decemberében valóban sor került, és mint ismeretes, 8-án alá is írták a barátsági szerződést, a boszniai telepesek további sorsára vonatkozóan azonban az általunk átnézett iratokban már nem találtunk adatokat, nem tudjuk, hogyan alakult további sorsuk. Azt sem tudjuk, hogy a többi boszniai magyar telepes családdal mi lett, ugyanis, mint korábban jeleztük, Boszniából 1942-ben 395 családot (1552 fő) telepítettek a Bácskába, s ha az előbbiekből leszámítjuk a nem Boszniából származó 10 családot, akkor is hiányzik a hazatelepítendő boszniai magyarok közül 848 fő.⁹³

⁹³ MOL XIX-A-1-j-XVI-11 755-1947.; 7388-1947.; 12 346-1947.; 14 992-1947.; 8956-1947. 100. d.

A konszolidáció feltételei és eredményei

A Szovjetuniót és Ausztriát más-más okból leszámítva Jugoszlávia volt az egyetlen szomszédos ország, amellyel Magyarországnak nem voltak vitás kérdései, és a békeszerződés kérdésében esetleg számíthatott jóindulatára. Magyarország helye Jugoszlávia külpolitikájában a korábbi évtizedekhez képest annyiban változott, hogy már fel sem vetődött a Monarchia restaurációjának Belgrádban egyébként mindig is felnagyított veszélye, Budapest pedig tudomásul vette az elkerülhetetlent – alig pislákol a revizionizmus parazsa.

A délvidéki magyarok büntetésüket nem is a revizionizmus tényleges veszélye, hanem annak múltja miatt kapták. Jugoszlávia saját területi követelésének lebegtetését nyomásgyakorlásra használta fel, amelynek eszközéül hideg fejjel használta fel a magyarországi délszlávokat, pontosabban annak jugoszláv inspirációra létrehozott szervezetét, a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontját, valamint saját, ide küldött ágenseit, akik közül különösen Antun Karagić sokác népi író híresült el.⁹⁴

Jugoszlávia érdeke Magyarországgal kapcsolatban elsősorban az volt, hogy minél hamarabb befejeződjön a kommunisták hatalomátvétele, és Jugoszlávia északon is olyan szomszédval rendelkezzen, amelyik nemcsak tudomásul veszi, de a maga módján elő is segíti balkáni középhatalmi törekvéseit. Tito nemhogy beleszólást, de még minimális bepillantást sem engedett volna a magyar kormánynak a magyar kisebbség ügyeibe.

A magyarországi délszlávok siralmas oktatási helyzetének számonkérése például üzenet volt a délvidéki magyarok számára, és annak alátámasztására szolgált, hogy a magyarok „bűneik ellenére”, a magyar kisebbség szervezetei nélkül is megkapják jogaikat, illetve anélkül, hogy azt a magyar kormány kérné. *Az állam tehát magától is gondoskodik kisebbségeiről.* Ennek persze megvolt a szabott ára – nemcsak hallgatni kellett a rendszer megtorlóakcióiról, de politikailag is fel kellett mutatni rendszerhűségüket.

Erre az első „politikai vizsgára” az 1945. november 11-én megtartott alkotmányozó nemzetgyűlési választásokon került sor. A válasz-

⁹⁴ A kérdés bőséges levéltári anyagából és szakirodalmából csak néhányra utalunk: MOL XIX-A-1-n „Z”-813/biz.-1945. 2. d.; „Z”-823-1945. 2. d.; „Z”-3484-1946. 9. d.; „Z”-31/biz.-1946. Tilkovszky Loránt: i. m. 130-131., 140-141. Tóth Ágnes: *A magyarországi délszlávok helyzete és törekvései 1945-1948.* Bács-Kiskun megye múltjából. XII. Kecskemét, 1993.

tásokra formailag már a nőkre is kiterjesztett általános, közvetlen és titkos választójog alapján került sor – a „nép ellenségeit” azonban megfosztották választójoguktól. Így a teljes német kisebbséget és korabeli jugoszláv adatok szerint még legalább 200 000 választásra jogosult polgárt, ez azonban véleményünk szerint korántsem fedi a valóságot. Egyes adatok szerint csak Szerbiában a választásra jogosultak mintegy 5%-a volt megfosztva választójogától.⁹⁵

A „magyar fasisztáknak nincs választójoguk a Vajdaságban” – szögeztek le egyértelműen a jugoszláv lapok, és felsorolták, kik is tartoznak a „magyar fasiszták” kategóriájába, kiket fosztanak meg választójoguktól: minden volt nyilast, az Imrédy-féle MÉP tagjait, a Turáni Vadászok, valamint a Magyar és Bánáti Közművelődési Szövetség tagjait is. Ha ezt a rendeletet betartották volna, akkor a magyarok legalább négyötöde veszítette volna el szavazati jogát.⁹⁶ Arra vonatkozóan, hogy a szavazáskor a szavazásra jogosult magyarokat milyen arányban fosztották meg választójoguktól, és a választásra jogosultak közül hányan vettek részt ténylegesen a választásokon, nincsenek adataink. Arra viszont igen, hogy az ún. vak urnára meglepően sokan szavaztak. Mivel a jugoszláviai ellenzék egyáltalán nem indult a választásokon, sőt híveit bojkottra szólította fel, az „üres”, vagy „vak” urnákba azok dobták szavazataikat, akik nem akartak a népfrontlistára, azaz a kommunistákra szavazni. Hivatalos korabeli adatok szerint a szavazatra jogosultak 88,7%-a ment el szavazni, és 90,8%-uk a népfontra szavazott. Ezzel szemben ma úgy tudjuk, hogy Szlovéniában a szavazók 16,8%-a, a Vajdaságban 14,6%-a, Szerbiában 11,4%-a, Horvátországban pedig 8,5%-a szavazott a népfront ellen. Szerbiában volt a legmagasabb a választásokat bojkottálók aránya, 20,8%.⁹⁷ A magyar kormányhoz eljutó hírek szerint a szabadkai körzetben, ahol abszolút többségben voltak a magyarok, a szavazatok 25–40%-át dobták az üres urnába, de keringtek hírek 80%-os arányról is.⁹⁸

Még ezek a hírek sem lehettek nagyon túlzók, mert a ma ismert kevés helyi eredmény közül például a Tisza menti Bácsföldváron (Bačko Gradište) a 4106 szavazatra jogosult közül 3551-en adták le

⁹⁵ John R. Lampe: i. m. 225.; Juhász József: i. m. 117. Magyarországon a felosztatott jobboldali pártok vezetőitől, az SS-be önként jelentkezőktől, az internáltaktól és a népbírósi eljárás alatt állóktól vonták meg a szavazati jogot.

⁹⁶ MOL XIX-J-1-a-IV-104-40463/Bé.-1945. 54. d.

⁹⁷ John R. Lampe: i. m. 226.

⁹⁸ MOL XIX-A-1-n-„Z”-887-1945. 2. d.; XIX-J-1-a-IV-104-41157/Bé.-1945. 54. d.

voksukat, a népfrentlistára 1402-en, 1349-en pedig a vak urnába dob-
ták be szavazatukat. A szavazók nemzetiségi összetétele a következő
volt: 1939 magyar, 1602 szerb és 10 egyéb nemzetiségű.⁹⁹

Az alkotmányozó nemzetgyűlésbe 1945-ben egyébként 348 képviselőt lehetett választani a következő köztársasági és tartományi meg-
oszlásban: Szerbia 87, Horvátország 86, Szlovénia 29, Bosznia-Her-
cegovina 58, Macedónia 24, Montenegró 9, Vajdaság 41 és Koszovó
14 képviselőt küldhetett a szövetségi parlamentbe.¹⁰⁰ A hatóságok ál-
tal keményen ellenőrzött választások után a vajdasági magyarok 5
magyar képviselőt küldhettek a szövetségi parlamentbe.

Keck Zsigmond szabadkai református lelkész, Sóti Pál régi kom-
munista, Varga István, a jugoszláv hadsereg századosa, a Petőfi bri-
gád hajdani parancsnoka, Szabó György becskerekai tanár és Oláh
Sándor verseci vasúti tisztviselő voltak az új képviselők.¹⁰¹

A jugoszláv föderáción belül a Vajdaság autonómiát kapott. 1945-
től a baranyai részek már nem tartoztak a Vajdasághoz mint autonó-
miával rendelkező tartományhoz, a Bácska, a Bánát és a Szerémség
viszont igen. A Vajdaság csatlakozását Szerbiához először a Vajdasá-
gi Népfelszabadító Főbizottság mondta ki 1945 februárjában, majd
ezt az augusztusi népbizottsági (helyhatósági) választások után a vaj-
dasági parlament is megerősítette. A tartományi parlament 150 tag-
ja közül 37 volt magyar, míg a Vajdaságot a szerb föderáció parla-
mentjében 110-en képviselték, közülük 26-an voltak magyarok, zöm-
mel munkások, parasztok. A középosztályt 1 tanító, 2 tisztviselő és 1
jogász képviselte. A vajdasági tartományi kormány (Vajdasági Nép-
felszabadító Főbizottság) belügyi ügyosztály vezetője Hock Rezső,
míg a szociálpolitikai ügyosztály vezetője Dudás Lajos lett.¹⁰²

Keck Zsigmond a politikai elvárásoknak megfelelően a következő-
ket mondta a Vajdaság Szerbiához csatlakozása alkalmával: „Az új,
demokratikus Szerbia szavára, amely most szabadon és testvérin
hangzik felénk, mi, vajdasági magyarok a bizalom és egység szavá-
val felelünk. Tudatában vagyunk annak, hogy csatlakozásunkkal a
szerb demokráciát erősítjük, amely nekünk, magyar demokratáknak

⁹⁹ Aleksandar Kasaš: i. m. 196.

¹⁰⁰ MOL XIX-A-1-n-„Z”-708-1945. 1. d. Minden 40 000 lakosra jutott 1 képvise-
lő, a maradék szavazatokat pedig szétoztatták.

¹⁰¹ MOL XIX-A-1-n-691/biz.-1945. 1. d. A korábban Magyarországhoz tartozó
Délvidékből a Muravidék Szlovéniához került, a baranyai háromszög és a Mura-
köz pedig Horvátországhoz.

¹⁰² MOL XIX-A-1-n-„Z”-131-1946. 3. d.; MOL XIX-A-1-n-708/Z-1945. 1. d.

fegyvertársunk.”¹⁰³ Ekkor alakultak ki egyébként Jugoszlávia, így a Vajdaság belső határai is.

A délvidéki magyarok tehát a hatalom szempontjából, bár nem buktak meg az első politikai vizsgán, nem szerepeltek valami jól. Ezt Jugoszlávia a magyarországi délszlávok elnyomott helyzetének fel-emlegetésével, a rajtuk keresztül történő nyomásgyakorlással torolta meg.

A Magyarországon 1945. november 4-én megtartott választásokon, mint ismeretes, a kommunisták a vártnál rosszabbul szerepeltek. E két esemény kronológiai egybeesése lehűtötte a magyar–jugoszláv kapcsolatokat. Tito 1945. november 24-én így nyilatkozott a jugoszláv–magyar viszonyról: ha Magyarország nem lépne a demokratikus fejlődés útjára, „kapcsolataink nem lehetnének olyan szívélyesek”.¹⁰⁴ Magyarország az adott helyzetben nem tehetett mást, mint Jugoszláviát változatlanul egyetlen olyan szomszédjának tekintette, „amely mártírszerepet vállalt és éveken keresztül tényleges, egy percig meg nem szűnő harcban állt az országát leigázó német hordákkal, Jugoszlávia volt, amelynek heroizmusa örök példaként fog lebegni a délkelet-európai kis országok történetében”.¹⁰⁵

Az igen sok belső gazdasági, politikai problémával küzdő Jugoszlávia leghamarabb a magyar közigazgatás kivonulása után teljesen összeomlott magyar oktatásügy helyreállításában ért el, legalább is formálisan, látványos eredményeket.

Az 1948-as első hivatalos jugoszláv népszámlálási adatok szerint az országban 496 492 magyar lakott, az összlakosság (15 772 098 fő) 3,2%-a. Ebből a Vajdaságban (Bácska, Bánát, Szerémség) 428 750-en éltek, így a magyarok a Vajdaság lakosságának 26,13%-át tették ki.¹⁰⁶

A vajdasági több mint négyszázezer magyar iskolahelyzetéről 1945 júliusában tettek közzé először hivatalos részről nyilván megszépített adatokat. A *Szabad Vajdaság* című egyetlen magyar nyelvű lap szerint, amely ekkor még inkább a lap szerb nyelvű megfelelőjének, a *Slobodna Vojvodinának* volt a fordítása, az 1944-es csonka iskolai esztendőben 32 308 elemi iskolás gyermek járt magyar tannyelvű osztályokba, a vajdasági tankötelesek 24,62%-a. Ezekben persze

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ MOL XIX-J-1-a-IV-107-II-41024/Bé.-1945. 55. d.

¹⁰⁵ MOL XIX-J-1-IV-36-185/Bé-1946. 37. d.

¹⁰⁶ Kocsis Károly: Egy felrobbant etnikai mozaik esete. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1993. 14.; Mirmics Károly: Kisebbségi sors. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1993. 90.

nem biztos, hogy magyarul tudó tanítók tanítottak, mert a tanítók számára vonatkozóan csak „jóindulatú” becslések vannak, amely szerint „legfeljebb” 200-an maradhattak állomáshelyeiken a minimálisan szükséges 600-700-hoz képest. Gyorstalpaló tanítói segéd-tanfolyamokat szerveztek Zentán, Becskereken és Szabadkán, amelyeknek 1945 elején 310 növendékük volt.

A tanítói tanfolyamoknak nem csupán a tanterve bővült ki gazdaságtannal és a partizánharcok történetével, az új idők szelét nemcsak az mutatta, hogy átfogó magyar irodalom helyett inkább csak a népi írókat oktatták, de az is, hogy „órák után ötperces beszédet vagy politikai beszámolót tartanak a sorsolás útján kijelölt hallgatók”.¹⁰⁷ A jugoszláviai magyar kisebbség „fényes szelek nemzedékét”, a főleg paraszti sorsból értelmiségi pályára lépett első generációt nem az elődeik által vallott nemzeti értékek vitték a pályára, hanem egy társadalmi program ígérete, amelyben ez a generáció az ideológiai hipnózis minden tünetét felmutatva hitt. Az új állam ezért tudta őket is, akárcsak a magyarországi délszlávok közül sokakat felhasználni politikai céljai érdekében. A *Magyar Szó* például, amelynek első száma 1944. december 24-én jelent meg, s amelynek főszerkesztője ekkor az egykori református lelképásztor, Keck Zsigmond volt, a zentai tanítói tanfolyam 57 hallgatójának aláírásával közölt cikket 1945. december 24–25-ei karácsonyi számában. A cikkben a magyar diákok tiltakoztak a magyar kormány kisebbségi politikája ellen. A „demokrácia jogán” az ellen tiltakoztak, hogy – mint írták – a magyar kormány megtagadja „magyarországi szláv testvéreink jogos demokratikus nemzetiségi kívánságait”, miközben a vajdasági magyarok a „teljes egyenjogúságot élvezik”. A magyar kormány üldözi a szlávokat, folytatódik a cikk, kiutasítással fenyegeti őket, ha jogaikat kérik. A kor politikai hangulatát jól tükrözi a cikk következő része: „Annak a demokráciának a jogán, amit nekünk, jugoszláviai magyaroknak népállamunk biztosít és annak a demokráciának a jogán, ami Magyarország fejlődésének is előfeltétele és amitől egyedül várhatunk békés haladást a Duna-medence népei között, emeljük fel szavunkat magyarországi szláv testvéreinkért, nemzetiségi jogaikért, iskoláikért. Mert amennyire szeretjük a mi anyanyelvünket és kultúránkat, annyira szeretjük és féltjük a magyarországi szláv nemzetiségek szabad nyelvhasználatának és kulturális fejlődésének jogát is.”¹⁰⁸

¹⁰⁷ MOL XIX-A-1-n-„Z”-847-1945. 2. d.

¹⁰⁸ *Magyar Szó*, 1945. dec. 24–25.

Ahogy a diktatórikus államszocializmus hatalomgyakorlásának már ekkor minden szimptomáját felmutató Jugoszláviában maga az újság sem jelenthetett volna meg a párt agitprop osztályának akaratán kívül, úgy a cikk sem a diákok fejéből pattant ki.¹⁰⁹

Az információ monopóliumát Jugoszlávia Magyarországgal szemben is igyekezett megőrizni, mert például a vonatkozó iratokból kiderül, hogy a minisztériumok ekkor sem közvetlen forrásokból szereztek be információikat a délvidéki magyarok helyzetéről, hanem jugoszláv hivatalos forrásokból. Az előbb idézett iskolai adatokat is például a SZEB jugoszláv szekciója bocsátotta rendelkezésükre. Így vált lehetségessé, hogy a magyar kormányzati iratokban is az szerepel, hogy 1946-ra az előző évihez képest (200 fő) már 544 magyar tanító tanítja a magyar elemi iskolai kisdíjakokat, akiknek a száma 32 ezer-ről 36 646 főre növekedett.¹¹⁰

Csuka János, a miniszterelnökség kisebbségi osztályának délszláv referense 1946 tavaszán kormánya nevében felajánlotta a jugoszláv misszióknak, hogy a két ország kölcsönösségi alapon lássa el a másik állam területén élő szláv, illetve magyar kisebbségeket tankönyvvél. A jugoszláv misszió ezt azzal utasította el, hogy nem szenvednek tankönyvhányban, mert például elkészült Kozminszkij szovjet történelem középkelet-történetének magyar fordítása.¹¹¹

Ami a középfokú oktatást illeti, forrásaink szerint ekkor 8 magyar gimnázium működött, ezek közül 3 volt nyolcosztályos, a többi négyosztályos. A gimnáziumok tanári ellátásáról nincsenek pontos adataink, de itt még rosszabb volt a helyzet, mint az elemi iskolákban.

Csuka a következőkkel zárja már idézett, 1946 augusztusában készült összefoglaló jelentését: „Mindent összegezve, ha innen a rendelkezésre álló adatok nem is ellenőrizhetők, különösen nem a tanrend összetétele, az előadási nyelv tekintetében mégis annyi kétségtelenül megállapítható úgy számokból, mint a Jugoszláviából érkezők elbeszéléséből, hogy a vajdasági gyermekek iskoláztatása ma egészségesebb alapokon nyugszik, mint régebben, s ez a változás kedvezőbb lehetőségeket nyújt az anyanyelvű művelésre.”¹¹²

¹⁰⁹ Igen tanulságos ebből a szempontból, ahogyan Kalapis Zoltán *A Magyar Szó fél évszázada* című monográfiájában leírja a lap születésének történetét. (A Magyar Szó Kiadása, Újvidék, 1994.) 7–49.

¹¹⁰ MOL XIX-A-1-n-„Z”-847-1945.; „Z”-2769-1946. 6. d.

¹¹¹ Uo. „Z”-2209-1946. 5. d.

¹¹² Uo. „Z”-2769-1946. 6. d.

Mivel az iskolák államosításán már a magyar közigazgatás sem változtatott 1941–1944 között, ilyen értelemben csak hatalmi váltás történt. Ezúttal döntőbb volt az ifjúság nevelésének céljaiban bekövetkezett változás, illetve a hitoktatás eltörlése.

1948 tavaszán Szántó Zoltán belgrádi magyar követ jelentése szerint a Vajdaságban 635 magyar elemi iskolai tagozat működött, 30 706 tanulóval és 519 tanítóval. Ezek közül 315-nek volt rendes képesítése, 204-en segédtanítói státusban dolgoztak, és csak 13-an végeztek a hajdani belgrádi magyar tanítóképzőben. Ekkor diplomával rendelkező tanítóként tartották számon az egyéves tanítói tanfolyamokon végzeteket, a segédtanítói státus elnyeréséhez elegendő volt a négyosztályos középiskola elvégzése, diplomát pedig a segédtanítók egy három hónapos tanfolyam elvégzésével nyerhettek. A magyar tagozatok zöme közös igazgatás alatt, a szláv iskolák részeként működött. Az új, rendszerhű elit kiképzésének része volt az ún. progimnáziumok megnyitása, főként Szerbiában, Macedóniában és általában az ország elmaradott részein. Ez egy háromosztályos átmeneti iskola volt, és részben a megszüntetett polgári iskolatípus helyét foglalta el átmenetileg, és „gimnáziumi rendszerű” oktatás folyt benne. Több mint 3 ezer diák tanult ily módon az 1947/48-as tanévben. Igen komoly gond volt az iskolák felszereltsége, a tantermek túlszűfolttsága; nem ment ritkaságszámba, hogy három műszakban tanítottak. Egy tanítóra az elemi iskolákban 59 gyermek jutott, a tanítók, tanárok a kor és a rendszer követelményeinek megfelelően kivették részüket az analfabetizmus elleni kampányból, és rájuk hárult a községekben, városokban a kötelező kultúrkampányok szervezése is.

A Vajdaságban 3 fő- és 20 algimnázium működött, ami 175 tagozatot, azaz osztályt jelentett, 7724 tanulóval. Ebből az alsó osztályokba 6689-en, a felső osztályokba pedig mindössze 1035-en íratkoztak be. A középiskolai tanárok legtöbbje legfeljebb tanítói oklevéllel rendelkezett, mindössze 3 diplomás középiskolai tanár maradt az impériumváltás után. Szabadkán és Újvidéken volt magyar tanítóképzés, ekkor 520 képzős járt ide. Az újvidéki Pedagógiai Főiskolán 36 magyar hallgató tanult. Korabeli kifejezéssel élve, nemcsak a „kaderkérdés” miatt volt gyenge az oktatás színvonala, hanem azért is, mivel betiltották minden korábbi magyar tankönyv használatát, alig volt tankönyv, segédkönyv, és akkor az iskolák felszereltségéről még nem is beszéltünk. A magyar iskolákkal kapcsolatos legfontosabb hivatalos eljárás az volt, hogy „harcolni kell a tudományos oktatás megvalósításáért, az ideológiai állásfoglalásért”. Gyakran kifogásol-

ták, hogy a „tanerők igen sokszor határozatlanok, a hagyományos előítéletek és a tudományos igazság közt ingadoznak. (Például az ember származásának kérdésében több tanár előadja a bibliai és a tudományos elméletet is, és a tanulókra bízva a választást.) A tudományos magyarázatokat nem meggyőződésből adják elő, hanem mert a fölöttesek így kívánják.”¹¹³

Az állam szigorú ideológiai ellenőrzése alatt újjászerveződő magyar iskolahálózat a kezdeti nehézségek mellett is a korábbinál jobban biztosította a kisebbség magyar anyanyelven történő iskoláztatását, az óvodától a középiskoláig bezárólag. A magyar tanítóképzés pedig, mint láttuk, már 1945-ben megindult.¹¹⁴

Az 1946-os első szövetségi alkotmány röviden így szabályozta a kisebbségek helyzetét: „A nemzeti kisebbségek kulturális fejlődése és nyelvük szabad használata a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaságban védelemben részesül.”¹¹⁵ A vajdasági autonómia legfelső végrehajtó szerve, a Vajdasági Népfelszabadító Főbizottság már 1945-ben rendeletileg kimondta, hogy a kisebbségi nyelvek a hivatalokban, a közéletben egyenrangúak (bár a helységneveket csak szerbül használhatták), ugyanakkor a szerbet, a horvátot, a szlovént nem deklarálták államnyelvnek. 1945 után tehát a magyar kisebbség korábbi küzdelme a nyelvért, az iskolákért a régi értelemben felesle-

¹¹³ MOL XIX-J-1-j-Jugoszlávia-16/6. 1633.pol.-1948. 25. d. Érdeemes megjegyeznünk, hogy Szántó a jelentésében szereplő adatokat a *Híd* című folyóirat egyik cikkéből vette át, amelyet a zentai tanítói tanfolyamot frissen elvégzett Kővágó László írt. Kővágó nem sokkal később ún. kominformista menekültként szökött Magyarországra és jó nevű történész lett. Kominformistának a szovjet-jugoszláv vita idején azokat a zömmel kommunistákat nevezték, akiket valamilyen oknál fogva szovjetbarátnak minősítettek. A fogalom egyenlő volt a hazaárulással, az ötödik hadoszloppal, és legtöbbször ártatlanul süttették rá az emberekre ezt a bélyeget, amely igen súlyos egzisztenciális, politikai következményekkel járt. Internálták és súlyos börtönbüntetésre ítélték őket, sokan közülük átszöktek a szovjetbarát szomszédos országokba vagy a Szovjetunióba. 1948 és 1963 (!) között hivatalos adatok szerint 55 ezer embert ítélték el kominformizmus vádjával, akiknek 40%-a régi partizán volt. A magyar kisebbség 244 tagját ítélték súlyos börtönbüntetésre, köztük egy parlamenti képviselőt is. *A. Sajti Enikő: Tito, 289. Átfogóan l. Dragan Marković: Istina o Golom otoku. Narodna Knjiga, Beograd, 1987.*

¹¹⁴ Jó pár évvel később, 1959 őszén került sor az újvidéki egyetemen magyar nyelv és irodalom tanszék, 1969-ben pedig egy kutatóműhely, a Hungarológiai Intézet felállítására.

¹¹⁵ Idézi dr. Hock Rezső: Adalékok Vajdaság többnyelvűségének történetéhez. In: Anyanyelv – „államnyelv”. Szerk. Dr. Rehák László. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1976. 89.

gessé vált, az ezzel kapcsolatos új feladatok azonban még nem fogalmazódtak meg. Az egypártrendszer jellegéből fakadóan külön kisebbségpolitikai követelések nem lehettek, az állam adományként, kérés nélkül biztosította a magyarok képviselőjét a különféle politikai fórumokon, képviselő testületekben, beleértve a szövetségi parlamentet is.

Mint ismeretes, a Jugoszláv Föderatív Népköztársaság már kezdetől olyan államszocialista rendszerként épült ki, mint amilyené kicsit később minden szovjet érdekszférába tartozó kelet-közép-európai állam, köztük Magyarország is vált. Az új hatalmi elit tagjai személyükben magántulajdon nélküli réteget alkottak, társadalmi rangjuk, presztízsük, anyagi jólétük az állam szolgálatától függött.

Ily módon a tulajdonviszonyokban beállott radikális változások egyelőre nem öltötték a délszláv nemzetek közötti nemzeti ellentétek formáját, pontosabban ezek rejtve maradtak, és ideológiai, osztályszempontú spanyolfalat lehetett vonni a magyar kisebbséget ért kisajátítások elé is. A jugoszláv kisajátítás, államosítás sajátosságaként kell rámutatnunk annak radikalizmusára, gyorsaságára, amely már jóval a háború befejezése előtt megkezdődött a partizánok által elfoglalt területeken. A magánvállalatok, bankok, földbirtokok legnagyobb részét aktív vagy passzív kollaborálás miatt – sokszor pusztán azért, mert a német megszállás vagy éppen a magyar éra idején termeltek, gazdálkodtak – ily módon sajátították ki. 1945-re állami kézbe került a jugoszláviai magánvállalatok és pénzintézetek 80%-a. Az elkobzást vagy zár alá helyezést minden esetben a vállalati vezetők elítélése kísérte. A falvakban még a csapszékek jó részét is államosították, a kis szatócsüzletektől, ha véletlenül megmaradtak magánkézből, megvonták a közellátási juttatást.¹¹⁶ Még a volt szenátort, Várady Imrét is feltételes börtönbüntetésre ítélték mint a becskerek cukorgyár egyik vezetőjét, aki pedig a háború alatt igen sokat tett a szerbek megmentése érdekében, és Becskerek határában küldöttséggel várta a Vörös Hadsereg bevonulását. A vád Várady és a cukorgyár másik tulajdonosa ellen az volt, hogy cukrot szállítottak a német hadsereg számára. A *Torontál* című régi, nagy hagyományokkal rendelkező lap tulajdonosnőjét (dr. Mayer Jenőné, Mara Sárát) azért ítélték 3 évi kényszermunkára és vagyoneklobzásra, mivel a német hatóságok közleményeit magyar nyelven leadta, nyomdájában pedig német nyelvű felhívásokat, hivatalos iratokat

¹¹⁶ MOL XIX-J-1-j-Jugoszlávia-16/b.-75/pol. res. 1947. 25. d.

nyomtattak.¹¹⁷ Sokkal rosszabbul járt a Délvidéken megjelent egyetlen szerb nyelvű napilap, a *Nova Pošta* szerkesztősége, valamennyiüket a „megszálló fasiszta magyar hatóságokkal” történő kollaborálás vádjával kivégezték, ugyanígy az újvidéki jobboldali napilap, a *Reggeli Újság* főszerkesztőjét, André (vitéz Árvai) Dezsőt is.¹¹⁸

A Jugoszláviában kisajátított magyar érdekeltségű vállalatok és pénzintézetek kapcsán 1946. szeptember 10-én a külügyminisztérium kezdeményezésére tárcaközi értekezletet tartottak, amelyen a miniszterelnökség, a pénzügyminisztérium, az iparügyi minisztérium, a Gyáriparosok Országos Szövetsége (GYOSZ), a Hitelbanknak, a Becskerekai Cukorgyár Rt., valamint a Nasici Fakitermelő Rt. képviselői vettek részt.¹¹⁹ A GYOSZ képviselője szerint főleg az ellenséggel való együttműködés címén hozott bírói ítélettel kobozták el a vállalati vagyont, de ilyen együttműködésnek minősítették a magyar hatóságok által hozott rendelkezések betartását is. Hadinyereség címen olyan összegű adókat vetettek ki, amelyek miatt a vállalatok csődbe mentek. S végül, mint mondta, felhasználták azt a módszert is, hogy elrendelték a részvények letétbe helyezését, s ha ez nem történt meg, a részvények az államra szálltak. Mivel igen sok kistulajdonos elmenekült az országból, ennek a felhívásnak eleve nem tudtak eleget tenni. Szerinte „ezek a rendelkezések a magyar vagyont súlyosabban érintik, mintha egyszerűen államosításról lenne szó, most akkor a jugoszláv államnak bizonyos kártalanítást vállalnia kellene”. Azt kérte, hogy a magyar kormány tegyen erélyes lépéseket a magyar vagyon védelmében.

Felvetődött az értekezleten az a probléma is, hogy a jugoszlávok túl hamar kezdték el a magyar vagyonok elkobzását, mivel erről a békétárgyalásokon csupán az álláspontok egyeztetése folyt. A szovjetek szerint az együttműködés címén elkobzott vagyonokat vissza kellene adni, az angolok az elkobzást bizonyos feltételekkel megengedhetőnek tartják, de még nem tisztázták, hogy lehet-e jogi személyek kapcsán háborús felelősségről beszélni. Olyan elképzelések is voltak, hogy a vitás kérdésekben a három nagyhatalom budapesti követi tanácsa fog dönteni. Mint már utaltunk rá, a magyar kormány nagy viták után 1946. június végére elkészült gazdasági békejavaslatai nem

¹¹⁷ MOL XIX-A-1-n-„Z”-677-1946. 4. d.; „Z”-3370-1946. 6. d. Várady Imre fiát ezzel egy időben a becskerekai magyar kereskedelmi iskola igazgatójának nevezték ki.

¹¹⁸ Uo.

¹¹⁹ MOL XIX-A-1-n-„Z”-3029-1946. 6. d.

foglalkoztak a magánkézben lévő vállalatok vagyoni jogi kérdéseivel, csupán az Ausztriába, Csehszlovákiába és Németországba hurcolt nemzeti vagyon visszaszolgáltatását, köztük a Magyar Nemzeti Bank aranykészletének visszaadását kérték.¹²⁰ Az értekezlet végül mindössze abban állapodott meg, hogy az érdekképviselők kimutatást készítenek a jugoszláviai magyar vagyont ért károkról, a nemsokára Belgrádba utazó kereskedelmi delegáció „tájékozódni fog” az ügyben, és ezt követően fog a magyar kormány „az eljárás ellen óvást emelni” a jugoszláv félnél.¹²¹ Sajnos a kimutatás nem áll rendelkezésünkre. Arra sem találtunk forrást, hogy az értekezlet döntésének megfelelően egyáltalán tettek-e bármiféle lépést a kisajátított magyar vagyonok ügyében. A körülmények ismeretében az valószínűsíthető, hogy nem.

A magyarok társadalmi összetételéről az 1944–1947-es esztendőkhöz viszonyítva sincsenek pontos adataink, a középosztály, a tisztviselői kar, az értelmiség, főként a jogászok, a tanítók, a tanárok, az újságírók tömeges, már-már teljes létszámú menekülésének ismeretében azt mondhatjuk, hogy ez a magyar társadalom 1944 után abszolút többségét tekintve mezőgazdasági népesség volt, csekély kisiparos réteggel, amelyet így vagy úgy, de közvetlenül érintett a háború után végrehajtott jugoszláv agrárreform és a telepítések. Mivel az első, 1918 utáni földosztásból a magyarok nem részesedtek, a földnélküliek magas aránya a korábbihoz képest nem változott. Mint emlékszünk, az első jugoszláv földreform során legnagyobb arányban az optások veszítették el birtokaikat (71,2%), a jugoszláv állampolgárságot felvett földtulajdonosok birtokainak 38,6%-a esett az agrárreform hatálya alá. Az összes, korábban magyar kézben lévő nagybirtok 61,5%-át osztották szét. A Vajdaságban (akkor Baranya is hozzátartozott) a megművelt föld 14,13%-a volt az 1930-as évek végén magyar kézben, a Bánátban ez az arány 8,25%, a Bácskában 22,89%, Baranyában 19%, a Szerémségben pedig 1,86% volt. Az 1941-es visszacsatolás után a magyar kormány szinte kizárólag a dobrovoljac földdek radikális kisajátításában hajtott végre változtatást, illetve érvénytelenítette a jugoszláv földreform ún. juttatási részét, ezzel a Délvidéken (Bácska, Baranya, Muraköz, Muravidék) mintegy 195 000 hektárt sajátított ki a magyar állam földosztás és telepítés céljára. Ebből főleg telepítéseket hajtottak végre.

¹²⁰ Balogh Sándor: i. m. 187–191. A magyar jóvátétel és ami mögötte van... 104–116.

¹²¹ MOL XIX-A-1-n-„Z”-3029-1946. 6. d.

A második, 1945 utáni jugoszláv földreform radikalizmusa már az első erre vonatkozó rendeletben is megnyilvánult. 1944. november 21-én az AVNOJ (Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsa) elnöksége, azaz a kormány rendeletet hozott az ellenséges vagyoni állami tulajdonba vételéről, a nem az országban tartózkodó személyek vagyona feletti állami igazgatásról, valamint a megszállók által erőszakkal elidegenített vagyonok kisajátításáról. A rendelet szerint állami kézbe került a német állam és a német állampolgárok minden vagyona, a német nemzetiségűek minden vagyona, kivéve azokat, akik részt vettek a népfelszabadító mozgalomban, a háborús bűnösök és azok segítőinek minden vagyona, függetlenül állampolgárságuktól, valamint minden olyan vagyon, amelynek tulajdonosait polgári vagy katonai bíróságok vagyonekobzásra ítélték. A vagyon fogalmába minden ingó és ingatlan vagyon, tehát a föld is beletartozott.¹²² Az elkobozott vagyonok kezelését az e célból létrehozott Népvagyon Állami Igazgatása (Državna uprava narodnih dobara) nevű szervezetre bízta. A fenti rendelet értelmében 97 490 német gazdaságot koboztak el, 637 939 ha területtel.¹²³ A katonai közigazgatás ennek alapján kobozta el egyetemlegesen a csurogi és szablayi kitelepített magyarok földjét és egyéb vagyonát.

Jugoszlávia nemcsak etnikailag, de a parasztság társadalomtörténete szempontjából is különböző kultúrák tarka mozaikja volt. Ezen belül is tartós problémaként jelentkezett az ország déli, mezőgazdaságilag passzív területeinek agrár-túlnépesedése, az ottani földhiány és a felesleges agrárnépesség városba áramlásának lehetetlensége. Ezeket az alapproblémákat aztán a királyi és a Tito-féle Jugoszlávia más-más ideológiai burokkal vonta körül, és sajátos módon, ha más-más arányban is, de mindkét agrárgondolkodás tartalmazta a föld egyenlő, kisparcellás elosztásának, valamint az állam létrehozásáért harci áldozatokat hozó rétegek favorizálásainak a gondolatát. 1918 után dobrovojacoknak, önkénteseknek, most harcosoknak (borci) hívták ezt a favorizált réteget – akiknek zöme ráadásul korábban és most is szerb volt. A két rendszer a mezőgazdaság jövőjéről gondolkodott másként. A kommunisták a földosztást átmeneti lépésnek tartották a mezőgazdaság szocialista, kollektív átszervezéséhez vezető

¹²² Slobodan Nešović: Privredna politika i ekonomske mere u toku oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije. Privredni pregled, Beograd, 1964. 154-156.

¹²³ Nikola L. Gaćeša: Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948. Matica srpska, Novi Sad, 1984. 78.

úton. A kitelepítések kapcsán már idézett Vasa Čubrilović mezőgazdasági miniszterként a szerbiai gyökerű és összetételű Földmunkás Párt agrárgondolkodását hozta magával, amely párt a hagyományos, premodern paraszti gazdálkodás történelmi mítoszát és városellenességét éppúgy képviselte, mint azt az első szerb felkelés korszakáig visszanyúló elképzelést, hogy az állam nagysága és erőssége a szerbek által elfoglalt, birtokolt és megművelt föld nagyságától függ. A föld és az etnikum szoros gondolati egységének gyakorlati vetületét képezték a különféle telepítési elképzelések is. A háború után kibontakozó, máig sem kellően feltárt agrárvitákban a kommunisták mellett fontos szereplőként volt jelen Sreten Vukosavljević telepítésügyi miniszter is, aki már a 30-as években elismert falukutató volt. Vukosavljević szintén a nagybirtok kárára szerette volna megoldani az ország belső területein támadt földéhséget.¹²⁴ Kisajátítható föld pedig szerintük elsősorban a Vajdaságban volt, illetve itt különféle kitelepítésekkel vélték növelhetőnek e területeket.

Anélkül, hogy felidéznénk az agrártörvények bonyolult láncolatát, témánk szempontjából feltétlenül utalnunk kell arra, hogy az 1945. február 3-ai AVNOJ-rendelet érvénytelenített minden olyan törvényt, amelyet a megszállók és bábkormányaik hoztak, illetve minden olyan jogi előírást, amely a megszállás pillanatában volt érvényben, külön törvényben érvénytelenítették a megszállók által végrehajtott konfiskálásokat. Törvényt hoztak a népvagyon védelméről és igazgatásáról május 24-én, június 9-én pedig a kisajátításokról és azok végrehajtásáról. Július 4-én aztán belügyminiszteri rendelet tiltotta meg a termőföld, az erdő, valamint a mezőgazdasági épületek, objektumok vételét, eladását és átruházását.¹²⁵ Az új hatalom tehát általában, a mezőgazdaság vonatkozásában pedig külön is érvénytelenített minden korábbi vagyoni jogi rendeletet, beleértve a királyi Jugoszlávia intézkedéseit is. Az intézkedések különben még a paraszti tartozások eltörlésére is kiterjedtek, de az újonnan létrejött Jugoszlávia egyébként sem vállalt semmiféle folytonosságot az első délszláv állammal. Hamarosan azonban az új partizánelitnek is szembesülnie kellett a kemény valósággal: a történelem nem ismeri a tabula rasát.

¹²⁴ Sreten Vukosavljević: Gladne zemlje. Pisma sa sela. Sociološka biblioteka 1. Savremena škola, Beograd, 1962. 87–90.

¹²⁵ Branko Petranović: Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ. JDN, Odeljenje za istorijske nauke. Serija 1. Monografije 4. Beograd, 1964. 49–52., 83–84.; Nikola L. Gačša: i. m. 100–118.

A földreformra vonatkozó rendeleteket a 14 tagú Agrártanács készítette elő, majd hajtotta végre. Ennek tagja volt a régi kommunista, nagy műveltségű Moša Pijade, az AVNOJ törvénykezési bizottságának elnöke, V. Čubrilović agrárminiszter és S. Vukosavljević telepítésügyi miniszter. Csak meglehetősen éles vita után dőlt el, hogy a telepítést és az agrárreformot együttesen és nem külön kezelik, mint ahogyan azt Vukosavljević javasolta.¹²⁶ A vita illetően megoldása is nyilván hatást gyakorolt arra, hogy a magyarok kitelepítése csak terv maradt, és nem öltött nagyobb méreteket. Az Agrártanács hat hónapig működött, 1945. augusztus vége és 1946. február eleje között, ez alatt a rövid idő alatt kellett végrehajtania az agrárreform telepítési és a telepítéssel kapcsolatos juttatási intézkedéseit, míg a kormány mellett működő Agrárreform Bizottság 1948 áprilisáig állt fenn.

A földreform érintett minden 45 hektár feletti földet, ha bérben műveltették a 25–35 hektár feletti, a bankok, vállalatok, részvénytársaságok, kolostorok, egyházak és vallási közösségek földjének pedig 10, illetve 30 hektár feletti részét.

A reform hatálya alá estek a paraszti birtokok 25–35 hektár feletti részei, a nem földművesek tulajdonában lévő földek 3–5 hektár feletti területei, minden elhagyott birtok, az idegen állampolgárok, a magyar telepesek, valamint minden, a német kisebbség tulajdonában lévő föld, amelyet, mint láttuk, egyetlen rendelettel sajátítottak ki.¹²⁷

A Vajdaságban 1945-ben nem pontos, mégis elfogadható adatok szerint 243 577 gazdaságot tartottak nyilván 2 882 782 kat. hold területtel, illetve 48 325 mezőgazdaságban foglalkoztatott családnak nem volt földje. 0,5–5 kat. holdig terjedő földet művelt a birtokosok 43,49%-a, ők a megművelt földnek viszont csak 9,71%-át birtokolták. A földtulajdonosok 3,89%-a birtokolta a vajdasági földek 37,22%-át. Mint már korábban is utaltunk rá, Jugoszláviában szinte ismeretlen volt a Magyarországon nem ritka 1000, sőt 10 000 hold feletti birtok, az elvett úri birtok átlagos nagysága Jugoszláviában 90 hektár körül mozgott. Voltak természetesen kivételek is. Így például a kiterjedt Đunderski családtól a Bácskában több mint 7 ezer holdat koboztak el. De említhetnénk Frigyes főherceg egykori 86 000 kat. holdas baranyai

¹²⁶ Branko Petranović: i. m. 182. A telepítésügyi minisztérium Vukosavljević vezetésével 1945 áprilisa és 1946 februárja között működött. Tevékenységére l. Nikola L. Gaćeša: i. m. 121–129.

¹²⁷ Magyarországon az 1945-ös földreform teljes egészében kisajátította az 1000 hold feletti nagybirtokokat, az 1000 hold alatti úri birtokokból maximum 100 holdat tarthattak meg. A paraszti birtok maximuma 200 hold lett.

(Belje) mintabirtokát is, amelyet fia, Albrecht mint az oda bevonuló 39. magyar gyalogezred parancsnoka gyakorlatilag visszacapott 1941-ben, 1945-ben viszont állami kezelésbe került éppúgy, mint a Léderer fivérek bánáti birtokai, amelyek 1941 és 1944 között, lévén ezek is mintagazdaságok, német állami kézben voltak. Artur és Dragutin Léderer csókai birtokai több mint 4 ezer kat. holdat tettek ki.

A telepítések és az agrárreform vajdasági ügyeit a vajdasági kormány telepítési és agrárreform ügyosztálya végezte, de a végrehajtásban itt is fontos szerepük volt a földosztásra, telepítésre jogosultak (agrárérdekeltek) *népgyűléseinek*. Ezekben a népgyűléseken a rendeletekkel, törvényekkel akár ellenkező értelmű döntést is hozhatott a népakarat. Így például ha a nem földműveléssel foglalkozó tulajdonost túl gazdagnak tartották, akár minden földjét elkobozták; de ha a gyűlés az illetőt „rendes” embernek tartotta, meghagyták a rendelet által megengedett földmaximumot.¹²⁸

A vajdasági agráralapba 668 412 hektár föld került, ez az országban felosztható terület 40,58%-a volt. A vajdasági földalapon belül 389 256 hektárt, tehát az egésznek több mint a felét (58,2%) a németektől kobozták el, országosan pedig a német kisebbség korábbi birtokai alkották az egész földalap 38,78%-át.¹²⁹

Népbíróági ítéletekkel a Vajdaságban mintegy háromszor annyi gazdaságot koboztak el, mint amennyi nagybirtokot, a legtöbbet Jugoszláviában – az előbbieké száma 3860, az utóbbiaké pedig 1193 volt. A bírói ítélettel elkobzott terület nagysága 22 355 hektár, a kisajátított nagybirtoké viszont 84 712 hektár volt. A földreform céljára a kisajátított nagybirtok aránya Macedóniában volt a legnagyobb, 33,62%. Ezt megközelítő nagyságrendet (74 289 ha) tett ki a földmaximum feletti paraszti birtok. A nem földműveléssel foglalkozó tulajdonosoktól 42 369 hektárt koboztak el, az egyházaktól pedig 34 522 hektárt sajátítottak ki. Országosan az egyházaktól elkobzott földek a harmadik legjelentősebb kategóriát képezték, de míg Horvátországban a földalap 24,55%-át tették ki az egyházi birtokok, Crna Gorában csupán 0,01%-át. A bankoktól 2620 hektár került a vajdasági földre-

¹²⁸ *Slobodna Vojvodina*, 1946. jan. 3.

¹²⁹ *Nikola L. Gaćeša*: i. m. 191., 361. Csehszlovákiában a földreformra szánt terület 72%-a volt korábban német tulajdonban, Lengyelországban 75%, Magyarországon a kisajátított területek (nyilasok, fasiszta vezetők, Volksbund-tagok, háborús bűnösök földje) a földreformra szánt földterület mintegy 10,6%-át tette ki. *Pető Iván-Szakács Sándor*: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985. 38.

formalapba, míg az ún. elhagyott birtokok kategóriája 8638 hektárral növelte a felosztható területet nagyságát. Telepesektől (jugoszláv) 7116 hektárt vettek el erre a célra, s végül 2535 hektár állami föld is idekerült. 1947. decemberi adatok szerint a Vajdaságban 41 508 család kapott kiegészítő földet, juttatásban részesítettek 48 325 föld nélküli családot, 7031 ún. belső, tehát Vajdaságból származó telepes család kapott földet, és 41 087 ún. szövetségi telepes, azaz olyan, akit az ország más részeiből telepítettek ide. Az ún. külső vagy szövetségi telepesek száma országosan 44 116 család volt (a belső telepesek 24 192 családot tettek ki), azaz a más országrészekből származó telepesek 93%-át a Vajdaságba telepítették, zömmel a kitelepített németek helyére. Ebből 12 208 család Bosznia-Hercegovinából, 7533 család Horvátországból, 5000 család Szerbiából, 6236 Crna Gorából, míg 1610 család Macedóniából, s végül 623 család Szlovéniából érkezett. A telepesek összlétszámát 252 000 főre becsülték 1947-ben a Vajdaságban.

Országosan 284 977 új parasztgazdaságot hoztak létre, de a falu problémáit továbbra sem oldották meg, a kb. 2 270 000 gazdaság 65,6%-a 0,5–5 hektár nagyságú területen gazdálkodott.

Az 1945–1947-es földreform és telepítés a Vajdaságban okozta a legjelentősebb változásokat. Ez egyrészt abban nyilvánult meg, hogy relative itt nőtt legtöbbször a gazdaságok száma 1931-hez viszonyítva 67 102 új gazdaság jött létre, másrészt bár kaptak földet a helyi magyar földnélküliek is, az 1918 óta bekövetkezett három impériumváltás alkalmával végrehajtott agrárreformok és telepítések közül ezek a telepítések változtatták meg leginkább a Vajdaság agrárnépességének, lakosságának nemzeti és politikai arculatát. A Vajdaságba nem egyszerűen a telepítésre jogosult harcosok jöttek, hanem kifejezetten azok, akik már 1941–1943-ban, az ellenállás legnehezebb időszakában is fegyverrel vagy anélkül támogatták a kommunistákat. A vajdasági szerbek létszáma az 1940-es 593 735-ről 1948-ra 841 246-ra emelkedett. Az 1919 és 1941 közötti jugoszláv telepítések révén, mint láttuk, maximum 93 ezer telepes érkezett a Vajdaságba, most a szerbek létszáma a Vajdaságban 247 511 fővel gyarapodott.

Az 1948-as népszámláláskor a Vajdaságban már csak 37 616 telepes családot találunk, 225 696 fővel. Ezek 71,97%-a volt szerb, 17,8%-a crnagorác, 5,31%-a macedón, 3,17%-a horvát, 0,93%-a szlovén és 0,82%-a muzulmán. 114 különféle községben, telepesfaluban, szálláson (tanya) helyezték el őket. 1946/47-ben tehát mintegy 3700 család tért haza eredeti otthonába.

A helyi, vajdasági agrárérdekeltek közül földet kapott 89 862 család, amelyek közül 18 578 volt magyar, 49 599 család szerb, 10 579 horvát, 4470 szlovák, 4203 román, 2402 ruszin és 31 egyéb. A helyi jogosultak között kiosztott földből a magyarok 41 460 hektárt kaptak.¹³⁰

A délvidéki magyar társadalmat 1944 és 1947 között a korábbihoz képest erőszakosabb, sokkszerűbb behatások érték, amit a magyar szociológiai irodalom alapján joggal nevezhetünk a „társadalom szőnyegbombázásának”, finomabban „demobilizálásának”. Mások az átalakulások „emberi áráról” beszélnek.¹³¹ Befejeződött a délvidéki magyar társadalom visszastrukturálása, aminek során szinte teljesen elveszítette szellemi és gazdasági középosztályát, de *nem modernizációs* folyamatok, hanem *erőszakos* behatások, rezsimváltások következtek. Megnőtt az új hatalommal szembeni kiszolgáltatottság, egyrészt mert az anyaország keze jobban meg volt kötve, mint korábban, másrészt mert a háború győztesei, elsősorban az Amerikai Egyesült Államok és Anglia, a kisebbségi jogoknak egyéni emberi, humanitárius szabadságjogi tartalmat adtak, a kollektív nemzetközi kisebbségvédelmet pedig elsodorta saját csődje és a háború, így még a korábbi nemzetközi védőernyő is hiányzott.

Amikor az általunk vizsgált kor végére eddig soha nem látott mértékben szívéllyessé vált Magyarország és Jugoszlávia kapcsolata, amelyet Josip Broz Tito fényes külsőségekkel megrendezett látogatása koronázott meg, úgy tűnt, legalábbis a magyar kormány úgy vélte, hogy rendezhető a magyar kisebbséget érintő néhány kérdés. Amikor 1947. október 13-án a Dinnyés Lajos vezette magyar delegáció Belgrádba érkezett, hogy előkészítse a barátsági és kölcsönös segélynyújtási egyezmény aláírását, és aláírják a két ország közötti kulturális egyezményt, a magyar delegáció a tárgyalás záró jegyzőkönyvébe szeretne volna bevetetni a következő passzust: „Amennyiben még függő kérdések volnának, azt egymással szemben jelen egyezmény (ti. a barátsági – S. E.) szellemében fogják megoldani, ugyanígy intézkednek kölcsönös nemzetiségi politikájuk gyakorlásában, a kettős birtokos problémák és határátlépési ügyek megoldásában...” Álláspontjukat nem sikerült elfogadtatni, a jelzett szöveg

¹³⁰ Az adatokat Nikola L. Gačević idézett munkájának 191., 198., 346., valamint 362–378. oldalai alapján állítottuk össze.

¹³¹ A kifejezést Hankiss Elemértől, illetve Belényi Gyulától kölcsönöztük. A magyar vonatkozásokra l. Belényi Gyula: A sztálini iparosítás emberi ára 1948–1956. Szeged, 1993; Hankiss Elemér: Kelet-európai alternatívák. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1989. 11–72.

nem került bele a záró jegyzőkönyvbe, és a kiadott kommuniké sem utalt rá.¹³² Rob Antun, a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének főtákará, magyar parlamenti képviselő belgrádi sugallatra a kulturális egyezmény parlamenti ratifikálása alkalmával elmondott beszédében ennek ellenére egyenesen így fogalmazott: a jugoszláviai magyarságnak „több joga van, mint amilyenvel azelőtt rendelkezett, sőt még akkor sem rendelkezett annyi joggal, mint ma, amikor még nem volt kisebbség”.¹³³

Amikor a belgrádi magyar követség megnyitása után Szántó Zoltán követ látogatást tett Velebit helyettes külügyi államtitkárnál, Velebit az eddigi jugoszláv magatartást összefoglalva így fogalmazott: Jugoszlávia célja a jószomszédi viszony kialakítása; az esetleges vitás kérdéseket harmadik fél beavatkozása nélkül, közvetlen tárgyalások útján kívánják rendezni. A jugoszláviai magyarság helyezte, úgy tűnik, nem képezte vita tárgyát, mert az óvatos magyar szándékok ellenére sem vetődött fel az 1947-es esztendő jelentős magyar-jugoszláv találkozóin. Úgy tűnik, e találkozók egyik fontos előfeltétele éppen ez volt.

A magyar miniszterelnök belgrádi útját, amely első volt a két ország történetében, csakhamar követte Josip Broz Tito budapesti látogatása. Nem két egyenrangú fél találkozott a Keleti pályaudvaron, de nem is találkozhatott az adott helyzetben. Dinnyés miniszterelnök először is bocsánatot kért az egész modern kori történelemért, és már Tito megérkezésekor arról szólt, hogy Magyarországot „a szabadságszerető délszláv népekkel szemben elkövetett súlyos bűnök sorozata terheli”. Egyrészt azért, mert „könyörtelen elnyomásban tartották a kisebbségeket”, mert az első világháborúban rátámadtak a délszláv népekre, és mert „vérfürdőt rendeztek” a Vajdaságban, miután Horthy „hatszögő módon” megtámadta Jugoszláviát. Ezek után külön is kifejezte „hálaérzetét a teljes emberi és állampolgári jogokért, amelyben Tito marsall Jugoszláviája a vajdasági magyarságot részesíti. A jugoszláv kormány bölcs lenini-sztálini nemzeti politikájának az eredménye a jogegyenlőség teljességének a biztosítása vajdasági testvéreink számára”¹³⁴ – mondta a magyar miniszterelnök.

Tito a barátsági és kölcsönös segélynyújtási egyezmény aláírásakor, amelyre december 8-án, a Parlament épületében került sor, er-

¹³² MOL XIX-J-1-n-j-I.-4/b.457/pol. res-1947. 6. d.

¹³³ MOL XIX-A-1-j-XXIII.-15 307/1947. 113. d.

¹³⁴ MOL XIX-J-1-j-4/b-4764/pol.-1947. 6. d.

re reflektálva így válaszolt: „Mindenki, aki az igazi népi demokrácia elvét vallja, aki a nemzetiségi kérdés helyes, szótálini megoldásának álláspontján áll, az a mi testvérünk, az a mi barátunk, legyen az magyar, cseh, lengyel, bárki más, mindegy.”¹³⁵

A *Borba* című belgrádi lap, összefoglalva Jugoszlávia kisebbségpolitikai stratégiáját, ekkor így fogalmazott: „Az új Jugoszlávia Magyarországgal szembeni viszonya tekintetében a leghatározottabban elvetette azt a politikát, amely az egész magyar nép, vagy az országunkban élő magyar kisebbség elleni vádaskodásban és gyűlöletben tombolná ki magát azokért a bűncselekményekért és támadásokért, amelyeket a magyar fasiszták elkövettek. Népeink tanítói, Tito néptárs (sic!) az új Jugoszláviát jobb és az egyedül helyes és egyedül demokratikusnak nevezhető úton vezetik. (...) Jugoszlávia nemzeti kisebbségeinek a legteljesebb egyenjogúságot, mindazokat a jogokat, amelyek megilletik, biztosította. (...) A magyarországi demokratikus erők minden eredménye és győzelme Jugoszláviában a legnagyobb szimpátiával és örömmel találkozik, mert megszilárdít bennünket abban a meggyőződésünkben, hogy a magyar nép – a Horthy-járom alól felszabadulva – ugyanolyan demokratikus, békeszerető szándékokat követ, mint Jugoszlávia népei.”¹³⁶

Jugoszlávia, mint láttuk, kezdettől fogva kizárólag belső ügynek tekintette a kisebbségi kérdést, legyen szó büntetésről vagy akár jogokról, amelyet a Magyarországon végbemenő szovjetizálás persze pozitívan befolyásolt.

Az újvidéki *Magyar Szó*, reflektálva Tito nemzetiségekkel kapcsolatban elmondott szavaira, jó tanítványként felmondta a leckét. Először is figyelmeztetett arra, milyen lett volna Draža Mihailovićék nemzetiségpolitikája: ez az „akasztófák és sortűzek” politikája lett volna. De a mai Jugoszlávia „a szabad magyar szó, szabad magyar dal, munka és föld a magyarnak, könyv, iskola, színház, magyar képviselő, egyenjogúság és testvériség” országa.¹³⁷

A magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1945 utáni első, rövid története során¹³⁸ Szántó követ még Tito budapesti útja előtt,

¹³⁵ Uo. 532/pol. 1947. 6. d.

¹³⁶ MOL XIX-A-1-j-V-15 410-1947. 93. d.

¹³⁷ Uo.

¹³⁸ A két ország közötti követi szintű diplomáciai kapcsolatok felvételére 1947 januárjában került sor. Jugoszlávia első magyarországi követe Karlo Mrazović volt. A szovjet–jugoszláv összetűzés miatt 1948 júliusában visszahívták Belgrádból Szántó követet, ezután 1949 szeptemberéig csak ideiglenes ügyvivői szinten

mintegy e látogatás diplomáciai előkészítésének részeként június 14. és 21. között körutat tett a Bácskában. A „túlzsúfolt és fárasztó” menetrend szerint zajló út során, mint Szántó jelentette, a jugoszláv kormány „semmiben sem akadályozta, hogy teljesen szabadon érintkezhesen a magyar és jugoszláv lakosság minden rétegével. Látogatásom politikai jelentőségét azzal is igyekeztek kidomborítani, hogy kíséretemben állandóan jelen volt a Vajdasági Önkormányzat kormányának 1-2 tagja, továbbá a városi és járási hatóságok vezetői.”¹³⁹ Körútjának négy alapvető célja volt: egyrészt a „vajdasági magyarság nagy nyilvánossága előtt tett nyilatkozattal megnyugtatni a jugoszláv kormányt, hogy a Magyar Köztársaság szakított a Horthy-rendszer revíziós, irredenta, háborús politikájával, hogy a magyar kisebbség politikai és kulturális egyenjogúságát nem akarjuk a jugoszláv állam biztonságának aláásására felhasználni és ezzel fokozni a jugoszláv kormány bizalmát Magyarországon és a magyar kisebbség iránt”. Bácskai útjának a vajdasági magyarok felé azt kellett közvetítenie, hogy „Magyarország nem konfliktusok előidézésére, hanem jószomszédi viszonyra, békére és barátságra törekszik Jugoszláviával”, másrészt Budapest ily módon is értésére kívánta adni a magyar kisebbségnek, hogy „Magyarország megbékélésre törekvő politikája nem kényszerhelyzetből fakadó taktikázás, hanem őszinte, állandó jellegű, az egész nemzet érdekeit szolgáló politika”. Hogy a dolog még világosabb legyen, ily módon akarták értésére adni mindazoknak, „aki még nem tudtak megszabadulni a revíziós ideológia befolyásától”, hogy Magyarország részéről nem számíthatnak támogatásra. S végül üzenetnek szánták Prágába is abban az értelemben, hogy anélkül is rendezni lehet a kisebbségek helyzetét, hogy elűznék őket szülőföldjükről.

Úgy tűnik, a körút nem volt egészen problémamentes. Mint Szántó finoman megfogalmazta, „bácskai látogatásom első két napján bizonyos szorongással telt feszült érdeklődést tapasztaltam a magyarok között”. Sajnos nem részletezi, hogy ez miben nyilvánult meg. Sorai közül azonban kiolvasható, hogy a magyarság vezetői megértették a Belgrádból és Budapestről jövő üzenetek lényegét. „Meggyőződtem

képviseltette magát Magyarország Belgrádban. MOL XIX-J-1-j-4/b-001 673/1-3.-1959. 6. d. A jugoszláv követség Budapesten a korábban Antall István vezette volt propagandaminisztérium épületébe költözött. Ekkor vitte el az államrendőrség Antall levelezését és a minisztérium könyvtárát. MOL XIX-A-1-j-XXIII.-905-1945.; 1469-1945.

¹³⁹ MOL XIX-J-1-j-Jugoszlávia-16/6-2891/pol. 1947. 25. d.

róla – írta Szántó –, hogy a magyar kisebbség teljesen tudatában van annak, hogy a két ország viszonyának jövő alakulása döntő befolyással lesz a vajdasági magyarság helyzetére, viszont tudatában van annak is, hogy a magyar kisebbség ilyen vagy amolyan magatartása kihatással bír a két ország viszonyának alakulására.” A „magyar kisebbség nagy tömegei forrón óhajtják” a két ország „végleges megbékélését”, amit a körútja során tapasztalt demokratikus Magyarország melletti „spontán tüntetések” is jeleztek. Amikor Újvidékre érkezett, és mint írja, „közkívánatra” először felszólalt, és kijelentette, hogy „a demokratikus Magyarország politikája nem átmeneti jellegű, konjunktúra-politika, hanem a magyar nemzet és a szomszédos népek érdekeinek egyaránt megfelelő őszinte, hátsó gondolat nélküli külpolitika, hogy az új Magyarország végleg elvetette a Horthy-rendszer háborúra törekvő revizionizmusát és az irredentizmust, kitört a lelkesedés árja, amely aztán végig kísért egész utamon”.¹⁴⁰ Szántó Zoltán azzal zárja összefoglalóját, hogy a két ország kormányának külpolitikája „nagyon megkönnyíti a magyar kisebbség számára a helyes állásfoglalást”. Szerinte a vajdasági magyar kisebbség valóban élvezi az állampolgári és demokratikus jogokat, minden területen számarányának megfelelően van képviselve, és a magyarság számos képviselőjével folytatott beszélgetések során meggyőződött arról, hogy Jugoszláviában „a magyar érvényesülésnek nincsen akadálya... nem fenyegeti őket az elnemzetlenedés veszélye. Teljesen szabadon ápolhatják és fejleszthetik a magyar nemzeti kultúrát és ezzel a lehetőséggel élnek is.” A Vajdasági Magyar Kultúrszövetség révén, amelynek működését még 1945. július végén engedélyezték, még a távoli, eldugott falvakba is eljut a magyar kultúra és szó – írta.

A Vajdasági Magyar Kultúrszövetség engedélyezése egyébként a már ismerős koreográfia szerint zajlott le. A szövetség kinyilvánította a magyarság rendszerhűségét, amely most így hangzott: „Tudjuk és megerősítjük, hogy egy kis létszámú nemzeti kisebbség fennmaradása csak akkor lehetséges ha a demokratikus és szabadságszerető eszmék szolgálatába áll...” A július 22-ei alakuló ülés által Titóhoz küldött táviratban pedig mintegy rutinszerűen államhűségükről biztosították az ország vezetőit: „Jugoszlávia szabad népei között teljes öntudattal és felelősséggel ápoljuk nyelvünket és kultúránkat a közös baráti célok érdekében. Azzal a hittel kezdjük meg a munkákat, hogy tevékenységünkkel demokratikus államunk megszilárdítását szol-

gáljuk...”¹⁴¹ – olvashatjuk a táviratban. Szántó számára egyébként komoly meglepetés volt a magyar trikolór szabad használata, valamint az, hogy a magyar iskolákban tanítják a magyar történelmet. Mint írta, „a magyarországi falvakban sem látni több magyar nemzetiszínű lobogót és szalagot, mint a vajdasági falvakban. (...) A magyar nemzet története kötelező tantárgy és a tanulók jól ismerik a magyar történelem, irodalom, művészet és tudomány nagy alakjainak életét és alkotásait.” Fontosnak érezte jelezni kormányának, hogy a „megbékélés és kölcsönös megértés ott is halad, ahol Horthyék véres gaztetteket követtek el a szerbek ellen. Szemmel látható az a tapintat, amelylyel a magyarok és a szerbek egymás iránt viseltetnek”. Szántó vajdasági körútjának reprezentatív jellege eleve kizárta, hogy a partizánok bosszújáról bármiféle formában szó essék, már csak azért is, mert a mély hallgatás erről, mint már korábban is utaltunk rá, a legkisebb konszolidációs lépés előfeltétele volt. Viszont elégedetten látta a követ, hogy a tiszteletére rendezett vajdasági dalosversenyen egy szerb énekkar magyar dalokkal lépett fel, egy magyar énekkar pedig szerb partizándalokat énekelt. Mint bizalmasan megsúgták neki, a „cigány a kocsmában is felváltva szórakoztatja a szerbeket és a magyarokat”. Problémaként egyedül a pedagógusok, valamint a magyar tankönyvek hiányát jelölte meg. 400-500 tanító, tanár hiányzik, írta. Ő még abban reménykedett, hogy ezt a közeljövőben megkötendő kulturális egyezmény keretében orvosolni fogják, de mint láttuk, az egyezménybe a kisebbségekkel kapcsolatos külön részek nem kerültek bele, sőt még egy erre vonatkozó közös deklaráció kiadását sem tudta elérni a magyar fél. A követ jelentésében külön is kitért a magyarság újjáépítésben játszott szerepére, amelyből – állapította meg elégedetten – „derekasan kiveszik részüket” mind a mezőgazdaság, mind az ipar területén. „Jóleső érzéssel vettem tudomásul – írta –, hogy sok üzemben a rohammunkások és a termelési normát túlteljesítők nagy többsége magyar nemzetiségű... a látottak után nem kétséges számomra, hogy a vajdasági magyarok igen tiszteletreméltó helyet fognak elfoglalni az 5 éves terv végrehajtásában is.” Szabadkán jelen volt a Magyarországról érkezett építőmunkások első csoportjának ünnepélyes fogadásánál, akiknek érkezését nagy propaganda kísérte mindvégig. A magyar munkások főként vasutat építettek, közösen „Tito ifjúságával”. Láttta, ahogy az antifasiszta nőszövetség tagjai „szeretetteljes és figyelmes” fogadtatásban részesítették a „fáradt és éhes magyar mun-

¹⁴¹ *Slobodna Vojvodina*, 1945. júl. 23.

kásokat”. Szántó emellett pozitívan emlékezett meg a zentai gimnazistákról, akik önkéntes munkával vettek részt a szerb telepesek házainak újjáépítésében, a kanizsai téglagyár, a zentai szövőgyár munkásairól, munkásnőiről, de a magyar értelmiséget a kor elvárásának megfelelően elmarasztalta. Miután megállapította, hogy akik háborús bűnöket követtek el, elmenekültek az országból, de sokan „a fasiszta propaganda hatására követték példájukat”, még olyanok is, akiknek „kisebb kisiklása felett az új Jugoszlávia napirendre tér”. A megmaradt kis létszámú értelmiség „zöme” beilleszkedett az új viszonyok közé, és dolgozik. „Vannak azonban olyanok is, akik attól tartanak, hogy a hazai magyarság esetleg rossz néven venné a jugoszláviai magyarok aktivitását, vagy passzívan viselkedik, vagy pedig csak félszívvvel, erős gátlásokkal küzdve dolgozna. Találkoztam itt-ott olyanokkal is, akik ha nem is kívánják, de mégis számolnak a revíziós politika újjáéledésének lehetőségével, ezért tartózkodnak és passzívan viselkednek. Azt is tapasztaltam, hogy [a] magyar és jugoszláv reakciós uttógó propaganda igyekszik éket verni magyarok és jugoszlávok közé, vagy legalábbis megkísérli a barátság és együttműködés fejlődésének fékezését.” Majd nyomban meg is nyugtatja a már szinte teljesen kommunista befolyás alatt álló, bár még nem kommunista miniszterelnök Dinnyés Lajos vezette kormányt: „Ennek az aknamunkának a népben nincsen talaja.” Nem nehéz kitalálni, mire célzott Szántó, amikor gondolatmenetét így folytatta: „A dolgozó emberek rettegetve gondolnak esetleges újabb kalandok és konfliktusok lehetőségére.” Körűtja céljának megfelelően megnyugtatta „a gátlásokkal küzdő passzív értelmiséget”, hogy „a magyar demokrácia érdeke is megkívánja a jugoszláviai magyarság részvételét az új Jugoszlávia építésében és hogy ez Magyarországon csak helyeslésre talál”. Egyúttal felhívta a vajdasági magyarság figyelmét arra, hogy „lépjen fel a soraiban esetleg mutatkozó minden olyan jelenség ellen, amely a jugoszláv köztársaság biztonsága és egysége ellen irányulna”. Jelentése végén röviden így foglalta össze bácskai tapasztalatait: „A Vajdaság egész lakossága, magyarok és jugoszlávok kevés kivétellel szívből öhajtják a két ország szoros barátságát, és semmitől sem irtóznak jobban, mint a nyugodt, békés élet megzavarásától.” A „hideg napok” és a „még hidegebb napok” után ez a félelem valóságos és érthető volt.¹⁴²

Szántó talán kissé hosszasan idézett jelentéséből kiderül: Magyarország az adott helyzet elfogadására biztatta a vajdasági magyarokat

¹⁴² MOL XIX-J-1-j-Jugoszlávia-16/b.-2891/pol. 1947. 25. d.

mind a határok kérdésében, mind pedig a politikai beilleszkedésben. A szovjet típusú diktatúra Jugoszláviában, majd 1947 végére e folyamat magyarországi beteljesedése, illetve a keleti–nyugati konfrontáció kibontakozása kemény keretek közé zárta a vajdasági magyarság kisebbségpolitikai lehetőségeit. Budapest immáron nemcsak a határok, de a rendszer aktív szolgálatára is biztatta a magyarság egészét és éppen most formálódó új vezető rétegét, és Szántó ezt megfelelő formában tudomásukra is hozta. Az adott belső és nemzetközi konstellációban más lehetőség, mint a beilleszkedés és elfogadás, megítélésünk szerint nem adódott. Ez volt ugyanis a feltétele annak, kapnak-e Belgrádtól ennek fejében iskolákat, magyar nyelvű sajtót, színházat, könyveket stb., azaz kisebbségként is élhető életet. Az 1947-es esztendő az adott koordinátákon belül felkínálta ezt a lehetőséget, s a magyar kisebbség politikailag aktív rétege bizakodva, lelkesen, sokszor naívan vállalta is ennek képviselését. Az már tehetségtől, egyéni jellemtől és sok más egyéb körülménytől is függött, hogy ez az új magyar vezető réteg a kisebbségi politizáláson belül milyen egyéni magatartásformákat mutatott fel.

A történelem persze gyakran paradox helyzeteket teremt. Tito sokáig hitt abban, hogy Sztálin ideológiai szimpátiából minden lépését, törekvését támogatja majd, és az antifasizmus hullámán vele szemben kialakult nyugati szimpátia sem csökken olyan gyorsan, mint ahogyan az bekövetkezett. Súlyosan tévedett. Sztálin Tito segítségével sikeresen gátolta meg a nyugati hatalmak Balkánra vonatkozó befolyási terveit, de azt már nem engedte meg, hogy az így keletkezett hatalmi vákuumot Tito az ő rovására töltsse ki. Sztálin elképzeléseibe 1947 után nem illett bele egy balkáni jugoszláv középhatalom.

Sztálin 1948-ban Jugoszlávia ellen indított „nemzetközi koncepciók pere” során Magyarország jó szomszédból ismét ellenséggé vált, a jugoszláv öngazgatás bevezetése miatt pedig megbomlott a két ország közötti rendszerazonosság is. Márpedig, mint láttuk, *e két előfeltételen* nyugodott Belgrád magyarokkal kapcsolatos kisebbségpolitikája, e két előfeltétel viszont 1948-ban megszűnt. Ezért ettől kezdve az anyaország 1944 után egyébként is csekély lehetőségei a kisebbség támogatására hosszú időre megszűntek, és kizárólag Jugoszlávia hatalmi elitjének józan belátásától függött, hogy megbüntetik-e ismét kollektíve a magyarokat anyanemzetük politikája miatt, vagy hagynak számukra némi mozgásteret. Az ország kényszerhelyzete szerencsére inkább ez utóbbi irányába hatott.